

Рэжысёр: Я зрабіў бы толькі яшчэ адну заўвагу — на кожнай справе, якой, апроча выкладчыцкай дзейнасці, Вы даўно займаецеся... Кінакрытыка. Без яе не можа быць добра адладжанага кінематаграфічнага працэсу, вылучэння з яго творчых індывідуальнасцей. Вы ж не будзеце аспрэчваць, што яна ў нас — адпавядае прызначэнню?..

Крытык: Не буду. Толькі Вам асабіста на крытыку скардзіпіць не трэба: Дашук, а цяпер ужо і Дашукі — часты аб'ект разважанняў прэсе, на радзі і тэлебачанні. Аднак, на вялікі жаль, зараз бізнэс-журналісты, які ахапіў мастацтва, мае патрэбу ў рэкламе, а не ў крытыцы.

Запіс з магнітафоннай стужкі
Е. Л. БОНДАРАВАЙ.

Вяртанне

АРКАДЗЬ СМОЛІЧ

З РУКАПІСНАЙ СПАДЧЫНЫ

Надышоў, нарэшце, час, калі з небыцця пачалі вяртацца ў нашу гісторыю і займаць належнае ім месца імёны слаўных сыноў Бацькаўшчыны: М. Гарэцкі, В. Ластоўскі, браты Луцкевічы, У. Ігнатоўскі, Я. Лёсік, А. Уласаў, А. Цвікевіч і шмат-шмат іншых адданных і мужных змагароў за адраджэнне дзяржаўнасці і культуры Беларусі, за развіццё беларускай навукі і літаратуры. Толькі нямногім з іх пашчасціла выжыць у змрочныя гады сталінскіх беззаконняў, астатнія ж былі знішчаны ў засценках гулагаў, так і не дачакаўшыся шчасця і росквіту роднай Айчыны. Дзесяцігоддзямі страшна было нават вымаўляць іх імёны, а іх творчая спадчына была схавана за жалезнымі аковамі спецсховішчаў, а то і зусім знішчалася.

Сярод іншых імёнаў тут нельга не ўспомніць імя палітычнага, грамадскага і асветнага дзеяча, аднаго са стваральнікаў БНР, выдатнага навукоўца і арганізатара беларускай навукі Аркадзя Смоліча. Памятаю, недзе ў канцы 70-х гадоў, калі я ў нашай Цэнтральнай акадэмічнай бібліятэцы толькі прыступіла да апрацоўкі рукапісных матэрыялаў па гісторыі і культуры Беларусі, якія на працягу шэрагу гадоў па крупінцы збіраліся з розных крыніц і пасля былі аб'яднаны ў адну калекцыю, на вочы трапіў невялічкі стосік рукапісаў, напісаных у большасці алоўкам, вельмі дробным, сціслым почыркам. Тэкст у многіх месцах ужо моцна пабляк. На некаторых рукапісах былі подпісы — Лаўрэн Будзіловіч, Л. Б., Сымон Бортнік. Адразу падумалася — псеўданімы. На адной абгортацы, з боку, алоўкам нехта пазначыў: А. Смоліч? Каб неяк высветліць

ситуацыю з прыналежнасцю гэтых папераў, я звярнулася да загадчыка спецсхова нашай бібліятэкі з просьбай дазволіць мне азнаёміцца з выданнямі пра А. Смоліча, якія, вядома ж, у той час захоўваліся ў яго. Ён неяк спалохана паглядзеў на мяне і запытаўся, навошта мне гэта патрэбна. Я растлумачыла, што вось у мяне ёсць рукапісы, якія, магчыма, з рукапіснай спадчыны Аркадзя Смоліча. Ён адразу ж запрапанаваў перадаць гэтыя рукапісы яму, у спецсхоў. Паводле яго слоў, такія рукапісы ўвогуле не падлягалі захоўванню, іх трэба знішчыць. Давялося доўга яму тлумачыць, што пакуль дакладна нельга сказаць, ці сапраўды гэтыя паперы належаць А. Смолічу, што гэта ўсяго толькі маё папярэдняе меркаванне, гіпотэза, што нічога крамольнага ў іх няма — гэта ўсё матэрыялы дарэвалюцыйнага перыяду — аж пакуль не пераканала яго пакінуць іх у мяне да пары, калі неяк удакладніцца іх прыналежнасць, а потым, маўляў, можна будзе вярнуцца да гэтага пытання. Але друкаў аб Смолічу ён мне так і не выдаў, ды я і не вельмі ўжо настойвала на гэтым, баючыся, што ён усё ж будзе дамагацца перадачы яму гэтых папераў. А рукапісы так і апісала пад аўтарствам Смоліча са знакам запытання.

Але ў пачатку 1994 года часопіс «Полымя» надрукаваў грунтоўнае даследаванне нашага вядомага літаратара і навукоўца Арсеня Ліса пра жыццё і дзейнасць Аркадзя Смоліча. У канцы года выдавецтва «Мастацкая літаратура» выдала кніжку Ліса «Цяжкая дарога свабоды», у якую ўвайшло і гэтае даследаванне. Дык вось, у гэтай працы Арсень Сяргеевіч, апрача ўсяго іншага, падае і псеўданімы А. Смоліча: Арцём Жывіца, А. Жывіца, Лаўрэн Будзіловіч, Л. Будзіловіч (апошнім А. Смоліч падпісваў свае публікацыі ў часопісе беларускай студэнцкай моладзі «Раніца», адзіны нумар якога выдадзены ў Пецярбургу ў 1914 годзе), а таксама яго крыптанім Л. Б. Значыць, ніякіх сумненняў больш няма — гэта рукапісы Аркадзя Смоліча. Мне зноў захацелася вярнуцца да гэтых матэрыялаў, яшчэ раз іх перачытаць.

Усяго ў фондзе-калекцыі налічваецца 6 адзінак захавання, звязаных са Смолічам (Ф. № 23, адз. зах. №№ 785—790). Як гэтыя матэрыялы трапілі ў ЦНБ, цяпер цяжка сказаць. Ёсць меркаванне, што іх у бібліятэку магла перадаць жонка Смоліча Аляксандра Ігнатаўна, якая, як піша А. Ліс, недзе ў другой палове 60-х гадоў прыезджала ў Мінск, але ніякіх запісаў аб гэтай перадачы не захавалася. Аддзел рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ тады толькі ствараўся, бібліятэка пераязджала ў новы будынак, ніякіх актаў аб атрыманні гэтых рукапісаў, відаць, і не было.

Сярод матэрыялаў Смоліча трэба адзначыць агульны сшытак, які ўвайшоў у 758 адзінку захавання. У ім знаходзяцца дзённікавыя запісы А. Смоліча, датаваныя 1912 годам. Каб лепш арыентавацца ў гэтых запісах, кратка прыгадаем біяграфічныя звесткі пра Смоліча. Перад намі тыповы лёс беларускага інтэлігента з народа. Нарадзіўся ў 1891 годзе на Барысаўшчыне (в. Бацэвічы, цяпер Клічаўскага раёна) у сям'і дзячка. Вучыўся ў Мінскай духоўнай семінарыі, пазней ў Нова-Александрэўскім інстытуце сельскай гаспадаркі і лесаводства ў Пулавах на Любліншчыне. У 1910 годзе быў звольнены з інстытута за ўдзел у студэнцкіх забастоўках. У пачатку 1911 года ўладкаваўся працаваць каморнікам (тапографам). Падчас гэтай працы шмат давялося вандраваць па заходняй частцы Беларусі. Якраз у гэты перыяд і вяліся дзённікавыя запісы 20-гадовага юнака, які блізка да сэрца прымае нядолю Бацькаўшчыны, раздумвае над лёсам роднай мовы, вельмі балюча перажывае з-за русіфікацыі, з аднаго боку, і паланізацыі, з другога, свайго народа, не шкадуючы сіл, вядзе патрыятычную і асветную дзейнасць сярод моладзі, чытае вяскоўцам беларускія выданні, вершы, збірае фальклор. Здзіўляюць ранняе пасталенне, высокія думкі і памкненні, сур'ёзнасць юнака. Дзённікавыя запісы напісаны на добрай беларускай мове, чытаюцца яны як своеасаблівы літаратурны твор. Не так даўно ў гісторыка-літаратурным зборніку «Шляхам гадоў» (Мн., 1994) апублікаваны дзённік М. Мялешкі 1915 года. Ва ўступным артыкуле Вольга Бабкова піша: «Унікальнасць тэксту ў тым, што гэта практычна адзін з першых аўтэнтычных беларускіх дзённікаў менавіта тых часоў...» Дзённік жа Смоліча напісаны на тры гады раней, ды і колькі іх, магчыма, яшчэ невядомых, чакаюць сваіх адкрывальнікаў.

Акрамя дзённікавых запісаў, у гэтым жа сшытку ёсць выпіскі Смоліча з «Беларусаў» Карскага, з Бібліі, запісы па асновах вершаскладання, праязічныя накіды і разгорнуты план і чарнавік п'есы. Перад пачаткам накідаў п'есы аўтар піша: «Даўно ўжо маюся напісаць повесць ці драму, каторай глаўна мэта прадставіць два барукаючыся між сабою пачаткі ў краю: расейскі ды польскі і іх згода апошняя ў беларушчыне. Рускае пачала прадставіць поп, а польскае — пан, беларускае — папавіч-семінарыст. Адно дзейства будзе на Вялікладзень». Далей ідзе разгорнуты план п'есы, а пасля ізноў: «Фінал павінен быць шчаслівым, бо ў драме символіка, а часткі Белай Русі рана ці позна павінны быць — адно... Трэба, каб не было зусім паганых людзей, бо нямашака такіх і ў жыцці. Да кожнага мушу аднесціся справядліва і аб'ектыўна. Добра было б, каб такая

ідэя, што праз злучэнне частак Беларусі настане згода ўва ўсёй славяншчыне, бо памірацца расеец з палякам — ім не з-за чаго біцца будзе — і католік з праваслаўным. І ўсім будзе добра». Чарнавы варыянт п'есы падпісаны псеўданімам Сымон Бортнік (гэта яшчэ адзін, невядомы раней, псеўданім). Першапачатковая назва — «Любасць прыдзе — цемру зможа», але чыставы экзэмпляр п'есы, які захоўваецца ў гэтай жа адзінцы захавання, пазначаны ўжо псеўданімам Лаўрэн Будзіловіч і мае назву «Хай прыдзе згода». На тытульным лісце п'есы ўзнёслае прысвячэнне: «Творчаму Духу народу майго ахвярую». Датуецца п'еса 1911—1914 гадамі. Нельга не заўважыць у ёй элементы аўтабіяграфічнасці. Як і аўтар, галоўны герой п'есы Васіль Кунцэвіч, сын святара, вучыцца ў духоўнай семінары. Месца дзеяння — Барысаўшчына. Аўтар, відаць, збіраўся выдаць п'есу, падрыхтаваў пераклад польскіх і рускіх дыялогаў на беларускую мову. У заўвазе да перакладаў Смоліч піша: «Пераклад гэты можа быць змешчаны толькі пад тэкстам (подстрочное примечание), не іначэй. Калі пераклад будзе такім парадкам друкавацца, трэба перад аддачай у друк паўстаўляць у тэкст нумары, паказваючыя на пераклад: 1, 2, 3 і стасоўне да друкаваных старонаў, трэба гэтыя нумары пазмяняць. Тады толькі набіраць».

Не менш цікавая для нас і адзінка захавання № 789, у якую ўвайшоў разгорнуты план «Кароткай гісторыі літаратуры беларускай» і чарнавік выступлення Смоліча аб стане беларускай літаратуры. Гэтыя два дакументы не датаваны, але яны лёгка датуецца з кантэксту — каля 1915 года. З іх відаць, што Смоліч глыбока цікавіўся роднай літаратурай і нават збіраўся напісаць яе гісторыю. На адвароце аднаго ліста накіданы алоўкам верш «Часам я ў ночы сны дзіўныя бачу...», напісаны, як на той час, на даволі добрым узроўні.

786-я адзінка захавання — казка «Кірык», запісаная А. Смолічам. Адзінкі захавання 787 і 788 — артыкулы Смоліча «Трэба ведаць свой шлях» і «Незалежнасць Беларусі» (1918 г.), якія ў свой час былі апублікаваны ў друку і аб якіх у сваім даследаванні піша А. Ліс. І, нарэшце, 790-я адзінка захавання змяшчае ў сабе фрагменты розных артыкулаў, чарнавыя накіды вершаў і г. д. Сярод вершаў трэба адзначыць спробу Смоліча перакласці на беларускую мову «Варшавянку».

Рукапісы Смоліча сведчаць, што ён быў не толькі выдатным вучоным, але і цікавым літаратарам, у маладыя гады спрабаваў свае сілы не толькі ў публіцыстыцы, але і ў драматургіі, прозе, паэзіі. Зрэшты, і перавыдадзеная нядаўна галоўная навукова-асветная праца Смоліча «Геаграфія Беларусі» таксама напісана

з літаратурным бляскам. Пададзеныя тут матэрыялы істотна папаўняюць яго творчую спадчыну, раскрываюць новыя грані яго таленту, даносяць да нас цікавыя рысы эпохі, клопаты і роздумы беларускіх адраджэнцаў пачатку нашага стагоддзя.

Як беларускі, так і польскі тэксты падаюцца паводле аўтарскага напісання, з захаваннем часам траякага напісання аднаго і таго ж слова.

Яніна КІСЯЛЁВА

ДЗЁННІКАВЫЯ ЗАПІСЫ

10/І. 912. Прыехаў у Гаю.¹ Ранак, цёмна. Рэчы цягну на вакзал — у другі кляс, атрымаў багаж, па мяне павінен прыехаць хурман з Ацьмінова,² пайшоў, палядзеў — німа. Стаў каля распісаньня паяздоў і гляджу ды пішу, калі паязды на Пінск пойдучь. У трэцім клясе нейкі сьвірэпы голас дражніцца з хлопчыкам — «А вот пойдём, там тебя машина раздавит, пойдём». Відаць, што хлопчыку хочыцца ткі пайсьці на платформу. Ідуць. Яго бацька — гадоў каля 40 з чорнаю барадою, невялічкі сам, хлопчык па гарадскому адзеты — у сіняе паліто, за ім цягнецца. Бацька ляжыцца ні перастае. Выйшлі яны на платформу. Ціха. Цераз хвіль колькі чую: «Ах ты парасёнак пракляты, пайшоў вон». Чуць, як бацька гоніць хлапчука назад у вакзал — штурхае яго... А матка крычыць ззаду: «Самашэдшы, што ты яму робіш?» Здаецца, што чалавек гэты рад бы дзіцяці кавалчак мяса выдзерці. Я пайшоў у другі кляс, сеў ды сяджу; потым пераходзючы на двор, дзе хурманкі стаяць, бачу як таргаваўся ён з жыдамі, што прапанавалі яму везьці. А рэчаў у іх шмат і іх саміх чэцьверо — аднаго меншага маці на руках, у коўдру завярнуўшы, трымала. На двары ўбачу хурмана. Ён злы на мяне, што прычынай я стаўся яго падарожы начной. Ён наогул здаецца сярдзіты. Калі з ім трохі гаманіў, падыходзіць да нас той самы «бацька» і просіць каб адвезьлі да Іўя — дасьць паўтара рубля. Я кажу — не — бо рэчаў шмат. Наогул у мяне некая антыпатыя да таго чалавека. Пайшоў па рэчы. Хурман сядзіць на возе і мне нічога ня памагае — мо са злосьці — можэ думае, што нічога я яму ня даў апошні раз — бо плаціў і маімі трашымі Арлоўскі. Нават пад'ехаць пад ганак ня хочэ:

¹ Чыг. станцыя ў Іўеўскім раёне.

² Вёска Ашмінава цяпер Навагрудскага раёна.

«Што ж, я ў сьцяну паеду», — атказывае. Я ўлажыў рэчы. «Едзь», — кажу. Паехалі. У полі мгла — нічога ня відна. Здаецца б, каб ішоў, ды з дарогі той б адыйшоў, то ўжо б зноў ні патрапіў. Дарога йдзець каля лініі. Едзем. Ззаду чуць, як нас паціху, але настойчыва наганяе поезд таварны. Вось ён ужо параўняўся, а за міг — ужо пераехаў; за ім роўна гручочучы коцяцца вагоны. Поезд доўгі — страх які — з поўварсты можа, і яго цягне адзін толькі паравы кацёл! Што гэта? На небе — як ад рэфлектара — з'яўляюцца нейкіх два рогі — снапы сьветлыя — гэта машыніст, мусіць, печку адчыніў — ад яе і сьвет такі ў неба даець. Пекна гэта — сярод такой цемні. І думы неяк сьвятлейшыя да ўрачысьцейшыя пайшлі... А там ізноў мгла, толькі прэрываюцца праз колькі хвіль стаўпамі тэлеграфнымі, што чорнымі пасамаі вырываюцца, як пад іх саўсім ужо прыедзеш.

Заехалі ў Іўі да карчмы, паляжаўшы там зьмерзлі добра, а грэцца пайшлі дзе другога кута шукаць, я з хурманам. Прыйшлі — жыдок прымае ласкава, сам нівялічкі, троху пузаты. У хаці цеплавата — разьбіраемся. Жыдок цікавы: «А скуль едзець?» «З вакзалу». «А куды?» «У Ацьміноў». «Што гэта — мусіць рабочыя?» «Нашто табе?» «Ну што, ня можна запытацца?» «Ну рабочыя. Я каморнік, ён хурман». «Каморнік?» — глядзіць на мяне здзіўленым вокам. А жыдоўка кажэ: «У нас у Любчы таксама ёсьць каморнік». Размова завялася, стаў я пытаць жыдка, што робіць, як кажэ — падрадчык, дамы будую. Кажу я хурману пайсьці кручок прынесці. Пайшоў, прынёс. Селі мы, выпілі, сталі селядцом закусываць і гаманіць тым часам. Кажэ жыдок, што ў тутэйшага графа ён будую. «Які такі граф?» — пытаюся. «Замойскі», — кажэ. «Э, гэта ўсё роўна, ці граф, ці ні граф, — устаўляе хурман, — як грошай ня мае, то і жабраваць трэба йсьці». Так размаўлялі мы і далей. Аж уходзяць стражнікі — аж чатырох — пытаюцца некага і йдуць далей у асобны пакой. Гамонюць з жыдкамі чыста па беларуску. Хурман, праводзячы іх вачыма, гаворыць: «Дармаеды, што яны робюць — толькі свайго брата мужыка, калі там на кірмашы троху вып'е ці што, так зараз пад арэшт, у халодную цягнуць». І стаў апавядаць, што калісьці быў і ён стражнікам пры зборшчыку — добра жылося — якіх дзён восім у месяц працаваць, а дастаеш 20 рублёў. Гарадавыя ў Баранавічах так яму зайздросцілі. Але служба нядобрая, ня сумленная, ды і настрашылі яго раз вельмі — ну ён і кінуў.

На пляцу бачыў, як выяжджае воз з дрыўмі з мужыком. За ім жыд ідзець і таргуюцца: «Ну, так сто хочас?» «9 1/2». «Ну, будзе восім». «Не». «Каб яшчэ не зжаваныя, а то дам ужо

пэўныя грошы». Едзе. Жыд досыць высокі, плячысты, колькі крокаў зрабіў за ім: тады, як намысьліўшыся, стаў і злосна паглядзеў уперад — нават зубы вышчырыў, як сабака злы часамі. Але гэта момант. Ізноў ён спакойна, адварачываецца і ісьці збіраецца. Але ж і мужыку нешта ў галаву прышло. Пру, — затрымывае каня. «Ну, калі хочаш, дык дзевяць, няменьш». Жыд варочаецца назад і зноў яго цэлая хвігура ўвагу выражаець. «Ну, восім». «Не, дзевяць, няменьш. — Но» (на каня). «Ну цябе ж больш фатыгі — пакуль заедзеш, а можа ня купяць». Зноў стаў мужык. Аж пад'ежджае другая такая самая пара. Тут ужо селянін сярдзіты — лае жыда. З-за гоману нічога ні чую, зайду ў хату.

Ехаўшы мы гаманілі з хурманам аб розных рэчах — чаму гэта паны цяпер бяднець сталі ды маэнткі прадаваць? Мусіць таму, што даўней то да Кіева або Вільні то колькі тыдняў ехаць трэба было, то ўжо як заехаў ды прапусьціў поўмаэнтку, то дамоў едзе: ужо шкода яму і на другі раз перастрога. А цяпер часта ездзюць, ды патроху ўсё і выцекае.

15/1. Хочучы запісаць колькі песьняў, зварачуся да работнікаў, каб яны мне каго параілі — кабету якую старую, ці хоць якую, але каб ведала яна старыя сьпевы. Ацьміноўскіе хлопцы ў сябе нікога такога ні знайшлі, а толькі лясьнік з Крывіч прыдлажыў, каб у Крывічы¹ зайшоў. Дык там нейкую кабеціну мо¹ і знойдуць. «У нас, — кажэ, — вучыцель, ён таксама гэта любя, ён і на йскрыпцы ці на балалайцы йграе і сьпяваць любіць». Добра. Здэцыдаваў я пайсьці да Крывіч, канечне. Назаўтрае нядзеля — самы дзень. Але ж на дварэ мароз — градусаў 18, хоць пры яснай пагодзе. З пакою гледзючы — здаецца цёпла ды добра, а на дварэ — адразу хапае за вушы ды нос. Да йшчэ ў дадатак — учора кудаса² была і ўсю зямельку сьнегам на якіх поўаршына засыпала. Спачатку ня думаў было йсьці — яшчэ дурным назавуць, а потым, як пайшоў Арлоўскі да лясьнічага ў Бэрдаўку — таксама вярсты дэве, то і я адважыўся і пайшоў. Да Крывіч вёрстаў пяць, а дарогу — чыста замяло, толькі адзін чалавек сягоньня праехаў. Дык ісьці цяжка, ды яшчэ з сабою нясыці трэба цітрадзі ды кніжкі беларускія. Думаў — зайду да вучыцеля, можэ яго ў веру беларускую перавярну, а прынамсі пазнаёмлю. Можэ ён і гаворыць са мною ні захочэ, асабліва як пабачыць, што ў кажусе. А ісьці цяжка. Саўсім ужо ня чутно, што мароз на дварэ — так, угрэўся. Пад Крывічамі — вёска

¹ Вёска ў Іўеўскім раёне.

² завая.

вялікая — дарога на дзеве падзялілася — кожная ў інны канец вёскі. Дзе тут вучылішча. Пайшоў той, што ў сярэдзіну вёскі вядзец — і з вярсту прам у цэлік перайшоўшы, быў ля вучылішча. Але вучыцеля ні спаткаў — пайшоў у Морын¹. Там йду да Ляксандры — лясьніка. У яго хата новая, вялікая — відна багата жывець. Але ў самай хаце спатыкаю толькі жонку Ляксандраву, што з дзецямі бавіцца, а сам Алесь паехаў за свата ў тое ж самае Ацьмінава, але яшчэ аж учора. Ну што ж, пачакаем. Пагаманіў трохі з жонкаю Алесь — яна ўжо ведала, што прыду і вельмі ня дзівалася і ня дзічылася. Трохі гаварыла, вочы ў дол спусьціўшы і нечага нібы саромеючыся, потым пабегла — выгнала парсючкоў, што ў хаці елі, ды куры пад печ, ды сама месці хату стала. Уходзіць бацька Алесь, стары, сівы, з лысінай, што ўдоўж усяе галавы йдзе, сярэдняга росту, здаецца, досі суровы стары. Паздароўкаўся і праз колькі минут разгаманіліся. Дрэнна толькі, што я ўсё кажу, а ён слухае, лепей было б праціўнае. Уходзіць нейкая пара маладых, мусіць дачка старога з мужыком. Апошні здароўкаецца і да мяне падыходзіць — руку падае. Бачна, што мяне ні пужаюцца. Мы патроху аб тым-сім гаманілі, як увайшлі хлопцы — аж чацьвёра ці пяцёра іх, мусі з сынам гаспадарскім. Хлопцы, чужога чалавека ўбачыўшы, неяк знялаўчэлі і нягэгла падышлі ў кут — там гаворыць цэлая грумадка. А мы з старым. «Вясёлае, — кажэ, — сяло нашы Крывічы, каб толькі цяплей было, дык на вуліцах народу, народу... У адным месцы гуляюць, у другім пяюць, а там яшчэ што». Казаў, што і Купальне абходзяць, і песьняў тутка шмат. Ад гэтага пачаў гаварыць, а потым чытаць я. Спачатку «Вяселье», а потым др[угія] рэчы. Патроху смеяліся, але спадзеваўся, што больш будуць, мусіць яны кампузаваліся. Як чытаю — ціха ў хаці — маўчаць і слухаюць. Па чытаньні стары і кажэ: «Гэта значыць, каб старасьвецкіх звычайў ня кідаць. От гэта і бацюшка Морынскі казаў. Як у горад паедуць, дык прыехаўшы зусім на Бога забываюць — кажучь — я ўсюдых быў, а Бога ня відзеў, ня чуў, ня абмацаў...» Я стараюся даказаць, што справа беларуская зусім іншая, ні багаслоўская. На дварэ цямнее, Алесь німа — устаю, іду, з усімі прасьціўся і пайшоў, думак поўны — больш надзей. За чытаньне мяне ўсе шчыра дзякавалі — асабліва гаспадар.

Даўно збіраюся я апісаць адно здарэньне, вельмі, як мне здаецца, цікавае, але ж усё часу дык гумору ні набяруся. Было гэта ў панядзелак, па маёй падарожжы ў Крывічы на другі дзень. Даўно стаіць у нас ясная і добра ткі марозная погода, а

¹ Вёска Морына цяпер Іўеўскага раёна.

і сьнегу наваліла страшэнную моц. Едзімо да лесу, на работу. Як заўсягды, толькі ні стае мне аднаго чалавека. З лясьнікоў ніхто ні прыйшоў. Аднак еду. Лес цэлы пад шчыльным і грубым уборам са сьнегу выдае аграмаднай гурбой сьнегу. Страх бярэ, як падумаеш, што гэта трэба лезьці пад нахіленыя ад цяжару сьнежнага галіны хвойк і нечэканым рухам можа абсыпаць цябе цэлага халодным сьнегам. Усюдых насыплецца... А сонца радасна сьвеціць і будзіць у сэрцы ўспамненьне і надзею на вясну. Лесьніка ў лесі ня было, а з трыма работнікамі рабіць нельга. Еду я сам па лесьніка ў Крывічы. Прыехаў, вызваў яго (ён у суседаў быў), ні хацелася яму на мароз ісьці, але ж мусіў. Нарэшці сабраўся ён, і збіраючыся з хаты выходзіць, жэгнаюся¹ з яго бацькам і братам. І звяртаецца да мяне стары: «От шкода, што ўчора паніч раней ці пазьней ні прыйшоў, то было б шмат людзей і шмат хто б паніча паслухаў». Я хачу паказаці, што мяне гэта ні вельмі цікавіць, каб хто мяне слухаў, што, значыць, казаў усё прыпадкам. Але ж стары перабівае: «А мы ўчора тут гаварылі, значыць, аб тым, што паніч нам чытаў ды казаў. Добрае ўсё гэта, каб гэтак усе у нас думалі, то добра было б». Мне робіцца крыху нат сорамна і я ізноў жэгнаюся, кажучы: «Дай Божа, дай Божа». Калі зусім пажэгнаўся, стары яшчэ раз кажэ: «Дык дзякуй жа вам, што нас хоць крыху навучылі, у нашы цёмныя галовы хоць крыху сьвету ўлілі». «Ні варта, — кажэ, — дай Божа спажыць, што добрага сказаў». Але гэтая падзяка доўга мне памятна будзе.

Перад выяздам са мною бяда ледзь ні здарылася. Нейка выпаў с кішэні карандаш. У лесі, калі ўжо зусім сабраліся распачаці работу і я кніжку палажыў толькі да часу ў наружную кішэню, агледзіўся я, што карандаша ні маю. Скарэй на каня ды дахаты па карандаш. А як сядаў на воз, то з кішэні кніжка выпала ў сьнег і, як сьнег быў лёгкі, то і засыпаў яе адразу. Паехаў я дамоў, узяў карандаш, еду ў лес, прыехаў, бачу кніжкі нямае. Бяда, нават вялікая, але ж раўнавагу душэўную ўтрымаю. Шукаць!.. Ізноў еду і падыходжу да дому, разграбаю сьнег нагамі, німа кніжкі. Прапала цэлая праца. Узяў новую кніжку, еду. Абяцаю, хто нойдзе кніжку — тры рублі мае. Прашу таксама, каб камісару сказаў і папрасіў, каб людзей пусьціў. Прыехаў у лес. Бачу — сядзяць мае работнікі і нікаторыя, відна, задаволены з гэтакага прыпадку. Але ж адзін з іх, Кандрат (невуч) адзываецца, каб гэта і яны пашукалі кніжкі. Пайшлі яны шукаць і гэты самы Кандрат знайшоў яе ў якіх 10 шагах ад агню. Вельмі я рады, гэта нават работнікі бачуць. Кажэ

¹ развітваюся.

Алесь: «А паніч як бы пасвятлеў у твары нават». Зачалі работу. Алесь ідзе з бітаю і, праходзячы каля мяне, кажэ: «А дзякуй жа Богу, што знайшлася: так мне жаль было на паніча глядзець». Другія адзваюцца: «Не, каб хто другі, што, напрыклад, ганяе ды сварыцца, так бы хоць нават пабачыў кніжку, то ўзяў ды яшчэ прытаптаў, каб ні знайшлася, але ж паніча шкода было». Хацеў я чытаці маралі, але адклаў да палудня...

19/IV. Лесін¹. Вось ужо блізка месяц сяджу гэта, а ні разу йшчэ ні сабраўся што якое ўпісаць сюды. Чаму? Бо ўсё нешта перашкаджала — то гумор, то людзі, то абстаяцельствы. Але ж пішу. Прыехаў я сюды з Піншчыны — значыць з чужое стараны, дзе я нічога не прапаведваў, мала што з кім гаварыў і тое нават усё на польскія тэмы і па польску. Затое і запас сілы вялікі сабраўся, хоць ён разышоўся вельмі скоро. Прыяжджаю ў Лесін разам з Фэлінскім. Знаёмімося. Выдаўся мне пан на першы погляд як бы апантаным — неяк носіцца, гаворыць няўтраф, крычыць — адным словам трымаецца ня вельмі спагадне. За тое пані — цукер з мёдам — гэткая гжэчная, ды добрая, ды йшчэ якая... Пан затое — просты і бязхітрасны. Зайшла мова наконт палітыкі. «Ну, — кажэ, — калі б цяпер ізноў тое паднялося, што ў 905 годзе — то нядоўга думаючы — уцякаць трэба». Як яны перапалоханы! За апошніе дзесяць год так узрасла чалавечая сьвядомасьць мужыка, як ні расла яна спярша і па цэлых сталецьцях. Паехалі да Ястрэбля². Пан — праціўлегласьць Лесінскаму. Высокі, на доўгіх нагах, з узглядам ястраба, нягега — робіць уражаньне дзікага чалавека. Адзежа зашмальцаваная, хоць і госьці прыехалі. Пасьля аказалася, што гэта вялікі скупец. За капейку павесіцца гатоў. Жыве ён у вялізным палацы з высокаю, як у царкве, вежаю. А з гэтай вежы добра мусіць відно ўсё багацьце яго — мо' болей мільёна. А жыве дрэнна і брыдка. Трымае каханкі. Як і ўсе яму падобныя.

Ешчэ як поездам ехаў — спаткаў двух цікавых людцаў. Сяджу я ў вагоне — насупраць мяне нейкія дамы. Уходзіць жабрачка з дзіцём — абадраная, халодна адзетая. Прыходзіць кандуктар — няпрямнасьць яму з гэтай жабрачкаю, але што зробіш. Ён і ні нэрвуецца вельмі — ня крычыць і ні лаецца, ня штурхае, а неўспадзеўкі давай прасіць жабрачку, каб яна больш ня езьдзіла. І гэткую жартаўлівую міну мае. Усіх сьмех бярэ. А пасля, як павыходзілі ўсё з аддзяленьня, я адзін астаўся, глядзеў карту тае мясцовасьці, дзе едзе. Аж падыходзіць да

¹ Пасёлак Лесіна цяпер Баранавіцкага раёна.

² Вёска Ястрэбель цяпер Баранавіцкага раёна.

мяне нейкі чалавек з голенымі вусамі — быццам артыста. Зацікавіўся картаю і разгаманіліся. Аказалася, што гэта аграном жыдоўскага каланізацыйнага таварыства, каторае жыдоў на зямлі стараецца пасадзіць. Едзе ён на мейсца работы, недзе ў Гродзенскую губерню. Я яго трохі распытваўся, то памятаю — часта даказываў, што ўсе вады¹ жыдоў з таго сталіся, што жыды, аткінуўшы сьвятую і шчасьлівую працу з зямлі, зрабіліся нарастам на целі народным — буржуазію. Таксама і «артыста» цікавіўся, якія беларусы, сколькі іх ёсьць, які кірунак «Н[ашай] н[івы]». Потым выйшаў. Аж прыходзіць кандуктар — разгаманіліся. Слуцкі селянін — кончыў Марын-Горку, быў за малодшага майстра, а цяпер кандуктарам. Паказаў яму «Н[ашу] н[іву]» — аж ведае ўжо. Вялікіх сімпатый ні паказваў, але ж троха гаманіў і па беларуску.

З маіх першых работнікаў найцікаўшыя былі Сумейкі. Выглядаюць неяк па шляхоцку. Ці, можэ, лепей кажучы — па беларуску, бо ні падрабляюцца пад расейскі шаблон. Бацька, мусіць, багаты мужык і трымае сыноў у жалезных рукавіцах. Выдаюць яны дзеля таго ні зусім звычайнымі тыпамі. Старшы Янка — красівы хлопец, шатэн, з сьветлымі вачыма, як глядзіць на мяне — у ваччу цёплы сьвет гарыць. Німаведама, ці ня падлізваецца ён гэтым: аднак выглядае вельмі натуральна. На меншага брата моцна крычыць, потым даведаўся я, што ён жанаты, жонку праганяе ад сябе. Што за прычына — невядома. А як прыходзіў (ужо потым) да мяне прасіцца на работу, то трымаўся вельмі некрасіва. Сярэдні Юзік — брунет — вельмі пекны, стройны, нейкі палуднёвы тып — гультай здаровы. На лыбу напісана дума. Але як гаманіў я з ім калісь, то ён сябе лічыць (прынамсі на словах) стварэньнем ніжэйшым ад пана — і ніяк прынып egalite² у яго не ўваходзіць. Старэйшы мала гаворыць, больш слухае ды працуе, а сярэдні — рад слухаць. Чытаў я ім шмат, усё слухалі, здаецца, з вялікаю навэт ахвотаю, але ж хто ведае, можа толькі каб мяне ня ўсердзіць, а сабе вольны час пабольшыць. Сумейкі, ні згадзіўшыся на малую плату, кінулі хадзіць, а пасля ізноў бы хацелі. Вось раз і прыходзіць зраньня Янка разам з работнікамі. Я піў гарбату, аж завуць мяне цераз пакаёўку. Прыходжу — аж Янка стаіць, у руках трымае кніжкі, што яму я даў. Прасіцца на работу і пры гэтым стараецца ачарніць маіх хлопчаў, што перш хадзілі — той малы, нікуды ні варт. Няпрямна падзеяла гэта на мяне. Асіміліраваных тыпаў ёсьць годзі. Адзін на вакзалі слухаў

¹ заганы.

² роўнасці (франц.).

і так ужо ваўчыўся, што ніяк яго перарабіць ня змог. Другі — кончыў школку, вельмі добра чытае. Урэшці я такі яго троху перарабіў — стаў гаварыць па беларуску. Дый стараецца навэт гаварыць. Урэшці — стары Ясь. Той усё ня можа — то па польску, то па руску. На яго і наогул усіх асімілянтаў я стараюся паддзелаць у духу звароту да бацькаўшчыны. Можэ быць і нядобрых я срдстваў уживаю — сьмяюся з іх — от што найгорш, бо яны нічога мне адказаць ня могуць. Ну, ды хай Бог прабачае!

Апавядаў мне стары сягоньні. Як быў ён хурманам, раз вазіў нейкага наезджага пробашча да мыскага ксяндза. Вось гэты пробашч і пытаецца ў мыскага: «А ці гэты стары Ясь католік?» «А, — кажэ, — ня ведаю, хоць ужо два гады тут пробашчам». От па дарозі і пытаецца ксёндз: «А хто естэсь, Ясь — ці рускі, ці поляк?». Кажу: «Рускі». «Ведаеш што, — кажэ, — ці ня варта б табе палякам зрабіцца?». «А і овшэм, пробашчу, я о тэм і мыслен навэт. Толькі хай пробашч прабачае, я б хацеў аб адным дзелі ў пробашча запытацца». «А цо?». «А от, ці гэта ёсьць каталіцкі Бог, ці не — ўсё роўна». «А, — кажэ, — нігды тэго глупства не гадай — еден Бог тылькі, а ніц то, жэ православны чы каталіцкі». «А я ж думаў, што гэта Бог таксама як каралі — Бог польскі, Бог рускі». «Не, — кажэ, — не». «Ну, то, — кажу, — чаго ж маю пераходзіць — усё роўна Бог і тут і там?». «Ну, — кажэ, — усё ж гэта дэлікатней». «Э, ксенжэ, а я мыслен, што гэта будзе дэлікатней, калі чалавек сам сабе дэлікатна паводзіцьме». Мне вельмі ўпадабаўся гэты атказ. Апавядаў ён трохі і з эпохі паўстаньня. Прыходзілі, кажэ, палякі ў вёскі і патрабавалі коней. Што ж мы, кажучь, за вас ваюем, а вы, пся крэў, коні ні даеце, а маскалём дадзецце; аднаго камісара¹, за тое, што коні хацеў схваць, хацелі павесіць. Адным словам бяда была — ня дай — палякі павесяць, а дай — казакі павесяць. Раз паны забралі і Яся ў балота — до лясу — боты чысьціць, але ўцёк так-сяк — яму было тады гадоў 13. Адзін мужык нагаварыў паўстанцаў, дык яны павесілі папа і старшыню, а сам з імі пайшоў і добра ад іх пажывіўся. Калі ж настала зіма і трэба было з лесу выбірацца — а ўсюдых сьцераглі мураўёўскія салдаты, пайшлі палякі з пакорнай галавою і мужык з імі. Папрасіў ён іх: «Толькі ня выдавайце мяне». Тыя абяцалі. От ён Мураўёву ў ногі — бац — «Ні ў чым, — кажэ, — ня вінен, яны мяне сілком забралі, а я ж і сэрцам і душой вам спрыяю. Ды, паночку, ды, каралёчку...» «А страляць, — кажэ, — умееш?». «Не, — кажэ, — вучылі, але

¹ Камісар — упраўляючы маёнткам.

ж ні навучылі». «Дать ему ружье». Той бярэ стрэльбу дулам да сябе. Мураўёў зарагатаў. «От, — кажэ, — якія ў іх салдаты. Ну, ідзі сабе, — кажэ, — дахаты, бачу, што ты наш друг». «Не, — кажэ той, — ні пайду». «Чаму ж?». «А ў мяне, як дома ня быў, дык падаткі ні заплочаны, цяпер заплаціць ні маю чым, бо ўсё лякі праклятыя забралі, дык мяне ў халодніцу пасадыць». «Ну, нічога, я тебе дам записку, тебя не тронут». І выдаў — каб ніхто такога і такога мужыка ня сьмеў натрануць. Ён і пайшоў сабе дахаты. Толькі прыйшоў, а тут зараз стражы дні за два да яго — тыц. «А, гэта ты вярнуўся, пакажам табе, як папоў ды старшыняў вешаць». А ён выняў паперку дый паказвае ім. Ну што ж, мусілі пусьціць. А ён з сабою 8 тысячаў грошы прынёс, ад паноў накраў, дый купіў сабе зямлю і дагэтуль яшчэ жыве, як пан які. Слухачы, здаецца, вельмі ні хвалілі гэткае справы. Адзін з іх — Аляксандр — выдае проста ткі ідэалам скончыўшага вучня. Адно толькі што школка ц[аркоўна]-п[рыхадская] прышчапіла яму цьму вельмі рускіх ідэяў. Вось была гутарка, напрыклад, што колісь бацькі нашыя на Маскву хадзілі разам з палякамі, ды што Сусанін гэта іх, нашых бацькоў, у лес завёў на згубу. «Ну, — кажэ, — гэта хай сабе бацькі там хадзілі, а мы б цяпер не пайшлі». Чытае ён шмат кніжкаў, але найбольш, відаць, глупствы: «Дедушкин колпак» etc. Цікава, як на яго аддзелае¹ беларусізм. Яго вельмі заняла «Хата з пяску і вапны». От учора ён, чую я, кажэ таварышам, што папросіць у мяне чаго чытаць. А ўвечары і праўда просіць, так нягегле — відаць, што з амбіцыяю.

Апавядаў яшчэ стары: «Быў гэтка рымар у двары. От раз падвазіў яго мой сын хурман з Баранавіч едучы — вёз ён шпалы на палаць. А ў Баранавічах яшчэ добра сабе выпілі. Едуць яны, сын, значыць, сядзіць добра, а рымар усеўся на драбінцы, ды гэтак ківаецца. Аж на нейкай яміне калёсы моцна падскочылі і рымар зьяцеў з воза ды пад кола, а кола яго і пераехала, ды што ж гэта — жартачкі, якіх пяць шпалаў. Ну сын думае — ужо канец яму — трэба ляцець светкаў шукаць, каб ня казалі, што гэта ён забіў. Толькі ён каб паганяць коні, аж рымар і адзываецца: Едзеш, [...]» — ці ж гэта совісьць мяне гэтак пакідаці, нашто табе светкі — ня бойся, я ні памру. От памажы мне усьсесьці на воз, ды толькі нікому ні кажи, што я зваліўся. «О, — скажуць, — паехаў да Баранавіч, напіўся, а цяпер ляжыць». Прывезлі дамоў, паляжаў ён — пэўне, балеў моцна жывот, аж скура зьлезла. Але як даў пан гарэлки

¹ уздзеінічае (паланізм).

* Тэкст не чытаецца.

добрае — адразу паправіўся чалавек. От гэты самы рымар часта любіў пайсьці то да папа, то да ксяндза — прыдзе, сядзіць, гамоніць: «От, — кажэ, — усе мы грэшныя, вядома». А ў касьцёл ні хадзіў. Казаў сам, што анно два разы быў у касьцёлі. Раз, кажэ, вельмі многа работы было перад сьвятам, так што цэлую суботу рабіў, а ўжо ў нядзелю пайшоў, каб аднесьці работу. Ідзе мястэчкам ля касьцёла, аж як нападучь на яго сабакі — ані абараніцца — мусіў забегчы ў касьцёл схаватца — то раз. А другі раз так сват, ніхай яго, зацягнуў, як сын шлюба браў. От як. А як запытаеш, чаму ён ня ходзіць, то атказвае: «Каб я быў ксяндзом ці папом, то б пайшоў, а так — чаго?» Або як з раньня ходзіць той рымар ля стайні ды ўсё нібы чаго шукае — ходзіць, дый нешта мармыча. А як запытаюцца яго: «Пане Ксавер, а пане Ксавер, што ж гэта пан згубіў?» «Ат, — кажэ, — ёсьць чаго пытацца — ні скажу». «Чаму ж ні скажэш?» «Э, — кажэ, — ні кожнаму гэта сказаць можна — другі якраз пойдзе шукаць, найдзе дый ні аддасьць». «Ну што ж гэта пан Ксаверы гаворыць — нібы я такі чалавек?» «Ну, пэўне што, але ж — ну, ўжо праўду табе сказаць — меў адны нейкія паламанья пацеры і тыя згубіў учора, спаць лажучыся». От гэтакі быў штукаар. У яго жонка была брана такі з добрай сям'і — брат меў фальварак і возера з рыбаю. От раз спаткаліся ў Баранавічах і запрашае яго швагер да сябе. «Ну, добра, — кажэ, — прыеду, толькі паедзем разам па рыбу». От раз выбраўся ён з жонкаю да швагра і паехалі сабе на чайцы на возера. А швагер адзеў добрую такую адзежу — дзеля гасьцей, значыць, ну у ёй і паехаў па рыбу. Налавілі яны рыбы, і задумаў гэты рымар пасьмеяцца над шваграм. От ён пачынае выць — у-у-у, і вочы гэтак страшна вытарашчыць — як з'есці хоча. Пазірае швагер, думае — што за ліха — ці ні звар'яціўся. Аж той ужо адыйшоў дый кажэ: «Ведаеш, братка, мяне нешта тыдні два таму як сабака шалёны пакусаў, так мусіць ад гэтага мне цяпер нешта так у галаве робіцца». І зараз як высалапіць вочы, як зараве ды завые. Ось, як ні схопіцца той швагер да ў ваду ў новай адзежы — прыбег дахаты і кажэ сястры: «Ведаеш, гэта ж твой Ксаверы ашалеў». А тая ўжо ведала гэтыя яго штукі. А Ксаверы сабе пасхаў яшчэ рыбы палавіў, ды едзе дахаты. Уваходзіць у хату, а швагер толькі як забачыў яго — скарэй к дзверам, ды на двор. А той яму: «Пачакай, — кажэ, — куды ж ты бяжыш, думаеш ашалелы — не. Гэта анно ў чаўні мне неяк сталася нядобра, а цяпер ужо нішто».

22/IV. Нейк раз у часе палудня папрасіў я старога, каб казку якую расказаў. Думаў я дастаць ад яго лінгвістычнага матэрыялу, а ён на маю бяду — увесь час апавядае па расейску.

Доўгая, доўгая казка, як нейкі салдат, што ад рускага цара ўсяго 20 кап[еек] зарабіў за 20 гадоў, пайшоў службы шукаць па другіх царох, вызваліў царэўну, усялякіх там зьмеяў біў etc. Можна б і нішто казка, толькі што па салдацку вельмі. Цікава, сказаў Аляксандр, як я казку прачытаў («Хвароба»). «От, — кажэ, — хто гэта прыдумаў, дык прыдумаў. Бо вершы — гэта глупства, гэта кожны можа, а гэта — то яно!»

Учора езьдзіў у Баранавічы. Юзкі дарогаю апавядаў, што жыў такі пан Петрашэўскі. Як памерла жонка, стаў вельмі гуляць — усё на курвы ды на ўсякія там гульні. Ды ўсё хацелася таварышыць з рускімі панамі — от з ахвіцэрамі, з губернатарам. Тым дык вядома — грошы казённыя — бяры, сколькі хочэш, а яму дык падавай ды падавай з гаспадаркі. Ну ўрэшці саўсім збанкрутаваў.

1/V. Засмуціў мяне сягонья Аляксандра. Было от гэтак. Вучыў я Алеся чытаць па беларускім лементары. Стаў ён чытаць букву ДЖ, а хлопцы сьмеючыся гавораць, што гэткае нават буквы німа. Я ім і тлумачу, што па расейску німа, а па беларуску ёсьць. Тады Аляксандр і паддаківае: «Ну да, па нашаму то гэткае буквы німа». «Як то, — кажу, — па вашаму, а ці ж гэта ня па вашаму?» «Не», — адказвае трохі нясьмела. «Як жэ, — кажу, — то што ж ваша — ці тое, што ў школьцы вучаць, ці гэта?» «Не, — кажэ, — у школьцы вучаць па нашаму, а гэта па беларуску». Тут стары на яго напай: «От дурны ты» etc., але, відаць баючыся, каб мяне ня ўгнавіць. Больш ні мог гаманіць, бо ўся сцэна была пры перамені нумэра.

От яшчэ пытаньне. Страшэнны разбой у вёсцы йдзе. Хлопцы тым найглаўней і займаюцца. І гэта па цэлай Беларусі. Апавядалі мне пра аднаго — Маісея, што калі прыйдзе з вёскі дамоў ні з кім ні пабіўшыся, дык дома плачэ. Ёсьць тутака і палажыцельны бок, здаецца. Урэшце б'юцца дзеля якой абразы чэсьці, а значыць, паняцьце гонару шырока разьвіваецца. Анно шкода, што гэты гонар найбольш у стасунках са сваім братам мужыком, а перад панамі, а асабліва начальствам, кланяюцца. Калі якое начальства, напрыклад, вураднік вытне нагайкаю нізавошта, дык ні абражаюцца. Найгорш, што раздор робіцца у вёсцы і паміж вёскамі. Калі йшчэ ў вёсцы між сабою хлопцы пагодзяцца, дык з другога вёскі — ніколі. І вельмі часта бываюць «баі» між хлопцамі розных вёсак. Смутна, смутна!

9/V. Сягоньні быў на вясельлі ў Ястроблі. Праўду кажучы, неяк цэлы дзень няўдачны, але ж да глаўнага. Яшчэ за колькі дзён казалі хлопцы, што прыдуць клікаць мяне на вяселье. Сягонья я цэлы дзень спадзяваўся ды чакаў, аж ні прыйшлі. Урэшці толькі ўвечары прыходзяць учатырох. Я троху спра-

цівіўся, ні хацеў ісьці, а потым пайшоў. Хлопцы, што прыйшлі, усе, здаецца, хочучь на работу ўлезьці да мяне: мо' дзеля таго і прыйшлі. Але хто іх там ведае. Ідзем, бяру ад іх абяцаньне, каб мяне ні выстаўлялі там вельмі ўжо. Але аказалася, што і ня просючы аставілі б мяне ў спакою. Пагода добрая. З гадзіну, як сонца зайшло, цяпер сьвеціць мясячык. Уваходзім у сяло, ля хатаў старыя пазаставаліся, а маладзёж уся мусіць на вясельлі — што ж, на ўсё Ястробля раз ці два ў год вясельле — дык усе і павыходзілі. Але ж — проць спадзеўцы — народу ня лішне многа. Бачыцца перад усім двор у звычайнай нашай цеснай вёсцы, двор повен людзей — чорных хлопцаў і белых дзявок. Музыка грае — але ўсяго адна іскрыпка і яе ні чуваць з-за тупату ды гоману. Я сьмела перайшоў між таўпою ды, абабраўшы сабе мейсца выгодна, пазіраў на танцы ды стараўся што якое прыкмеціць. Ідуць кадрылю. Аляксандр (аб ім пісаў ужо) сьгодні ні як музыка, але як хлопец звычайны. От жа ён цяпер перада мною на сцэні стараньне і самапаглыбэна адбівае такту і вырабляе хвігуры. Увесь ён выгнуўся наперад і пільна стараецца трапіць у такту. Відаць, што п'яны. Пасьля кадрылі падыйшоў да мяне і цэлы час хваліў сваю вёску — што там іначэй гуляюць etc. Але ж моцна п'яны. От перахіляецца праз «сцэну» пара хлопцаў — «на вясельлі ўсім вольна гуляць». А оддаль стаяць мужчыны, падыходжу. Бачу, А. Марозік (нешта Кірык дыктаваў) падскоківаючы, ды робячы жэсты зратычныя, сьпявае пахабныя куплеты. У гэткім родзе: «Ой нікому так ні добра, як нашаму Юрку...» Куплетаў шмат, усе складныя і беларускія чыста, толькі вельмі ні харошыя. Яму ўтуруе дзядзька маладой — мужчына паджылы, гадоў з 40 — чорны ўвесь. З чорнаю барадою, у белай кашулі. Яшчэ перад гэтым ён прайшоўся колька нібы сьпеваючы нейкую рускую салдацкую песьню пра нейкіх там балюзаў ці якое ліха. Пяюць разам пахабныя куплеты і што далей, дык папраўляюцца. Проста брыдка слухаць. Адыйшоўся. А ўбоч гуляюць малыя хлапчкі, пасьлядуючы старэйшых. І насьледаваньне йдзе вельмі далёка. Адзін «зух» таксама сьпявае куплеты, перанятыя ад старэйшых і таксама нядобрыя (слова .з.). А штурхаюцца моцна — роўна хлопцаў, як і дзяўчат. Німа пашаны дзеля пекнае палавіны. Ось Ясь (Алесяў брат) моцна штурхнуў Алеся — ажно той адляцеўся. А тут матка аказалася — Верка старая — давай сварыцца: «Ты мне калі гэтак будзіш рабіць, дык глядзі, што ж ты тут уздумаў?» «Ну дык што зробіш? Ну на, бі» (падстаўляе шчаку). Маці хвілю ня рашалася, а потым — лёп па мордзе. Янка — нічагусенькі. «Э, — кажэ, — ад маткі дык гэта нішто». І танец ідзе далей. Ось куплетысты выходзяць на арэну і з тымі

самымі куплетамі скачуць казака. Ось хлопец, праходзючы праз сцэну, сумысьля ці ні наўмысьля расшпіліў порткі. Відаць белыя патштанікі, але яго таварыш уводзіць хутка, а за ім кідаецца матка і моцна лае: «Ах брыда ты гэтка».

27/V. Даўнавата заглядаў да свайго жыцьцёўрыса. Можна і жыцьцё было папраўдзі ніцікавае, а можна і гультайства маё нешта дакладае. З апавяданьняў работнікаў маіх выявілася адна цікаўшая хвігура. Гэта Рыгор Мароз з вёскі Бярозкі, прышашы Маскоўска-Брэсцкай] — нідалёка Вострава. Гэта быў, як яны, пэўна, думваюць, дзівак такі, відаць яго ня вельмі разумеюць і ведаюць тое, што ня разумеюць і таго дзеля рашыцельна аб ім нічога ні гавораць. Калі падыйсьці да яго ды сказаць: «Памажы Божа», — зараз ляць пачне: «Што ж, — Бог твой парабак ці што? Трэба казаць: на божай зямліцы просім Бога да памоцы». Адзін камісар цікавы — што яму Мароз адкажэ — пад'ехаў да яго ды і сказаў: «Здрастуйце». А той — «Ніхай табе будзе трасца». «За што ж ты, — пытаецца, — лаесься?» «Бо трэба перад усім пана Бога пахваліць». І заўсёды сам перш за ўсё казаў: «Хвалім пана Бога», а той, да каго ён зьвяртаўся, мусіў адказаць: «Навекі вякоў». Прыватнае ўласнасьці ня прызнаваў. Паедзе, бывала, у чужы лес, вырубалае хвойку. Зловяць яго, ён ні ўцякае. «Нашто бярэш?» — «А табе якое дзела — якое ж гэта тваё, ці ты гэтыя хвойкі садзіў, ці паліваў» etc. Але ж калі хто прыйдзе ды ў яго што возьме, ён таксама не крыўдаваў. І колькі разоў бралі яго, высылалі ўсюдых — у Таганрог нават, а потым кінулі, бо нічога ніяк згаварыцца з ім ня могуць. «Ты сабе, — кажуць, — сам думай, што хочэш, адно толькі другіх ня вучы». Ён быў добрым мулярам. Як калісь будавалася крэпасць у Брэсцыю, дык ён там быў на рабоці. Паставіў ён аднаму чалавеку печ, але ж таму яна няўспадбалася і ён сказаў аб гэтым Марозу. Тады той прыйшоў і разабраў яе дачыста, а сабе і капейкі ня ўзяў, нават чалавеку таму тры рублі за страты даў. Калі небудзь распытаюся больш і напішу гэта.

12/VI. Апавядалі ўчора пра нейкую мусіць секту Рактанцаў. Рактаны — гэта вёска ў Случчыне, недзе між Несьвіжам ды Капылем, ці што. Ось жа гэтыя людзі ўласці ніякай ні прызнаюць, у цэркву ня ходзяць, ікон ня вешаюць, а наліюць вады ў пасудзіну — глядзяцца туды і кажуць: «Гэта Бог». Або яшчэ — прынясуць конскага гною — пьюць яго, ядуць яго ды моляцца. Пасылалі на іх цэлы полк казакаў, каб усьміралі.

Вёскі такое на пляні ні знайшоў, можна быць ілгуць, бо кажуць з чужых слоў — нейкага фурмана, што з тых старон з панам прыезджаў, самога пана...

14/I. Апошнімі часамі сумна робіцца і вера слабее. І ня дзіва — удары сыплюцца адзін за адным. Яшчэ дома, як на Калядах быў, Касцяневіч непрыйма мяне паразіў — на Пакроў я пераслаў яму цераз Мік. Стасюк «Жалейку», а ён і дагэтуль ня ўзяў — нібы дзеля таго, што вока пабіў. І больш яго ня відзеў я. Дзяцька казаў, што беларуская ідэя — чуждальства і на мае сардэчныя заяўленьні слаба захаванаю кпінаю адпавядаў. Стасюкі і др[угія] мае землячкі стараюцца гаманіць па руску. Юрэвіч, хоць на погляд мне нібы і спагадае, але ж баюся — ці ні для прызваітосці¹ толькі ды суседскіх стасункаў. А ў Мінску пачуў, што «Наша ніва» лацінскімі літарамі выходзіць ня будзе — страх мяне ўзяў за тое дзеля, катораму жыцьцё цэлае аддаці хацеў. А яшчэ п. Самойла кажэ: «Что ж, бойкотируют с полгода, а потом поймут, что никакой провокации». І з якой стаці цягаецца гэты Верэсаў з белар[ускай] літаратураю? Хто што можа яму плаціць? А без платы, здаецца, ён бы ня стаў працаваць. Дый са мной гаворыць ён па руску... Дрэнна. І тут, у Ацьмінове, здаецца, досі разумным сялянам казаў, што скоро ўсе будуць сваё шанаваньне — і мову, і звычаі, і адзежу, што мы яшчэ дажджом гэтага часу, то кажэ Аляксандра: «Не, мусіць ні дажджом». А Карскі? — прыняты меры к узнікновению единства русской народности. Бурачка — Завет /.../ и т. д., і яшчэ шмат чаго. (Ацьміноў).

1913. 3/II. Чаму гэта — наўкола людзі шчасныя, любячыя, любімыя, а я адзін, сярод усіх, адзін ні маю долі. Ці гэтак мне ўжо апрадзелёна, ці гэтак мне суджана, ці гэтак увесь век будзе? Я толькі ведаю, што шчасьце асабістае — гэта ў сваім родзе — ласая страва, а можа і ні ласая, а канечне патрэбная.

6/VI. Служыў конь верна чалавеку аж да старасьці, але ўрэшці асьлеп. А гаспадар яго быў чалавек бедны — ня мог трымаць каня на ласкавым хлебце. Вось і думае ён — трэба адпусьціць каня — ніхай ідзе, куды хочэ, а я яго карміць ні буду. Толькі, думае, трэба яму выправу зрабіць, каб ног сабе ён ні пакалечыў, падкуць. Ось, павёў ён каня гэтага да каваля, а ў каваля, як на ліха, жалеза німа, от толькі кусок сталі, — кажэ, «Ну што ж, рабі сталёвыя падковы». Падкаваў той каваль каня, завёў яго чалавек у поле і пусьціў папрашчаўшыся. А конь пайшоў проста. Прышоў у горы, ідзе неяк дарожкаю, ажно леў на яго йдзе. Бачыць леў каня, думае: што за ліха, чаму ён ні ўцякае. Падыходзіць бліжэй — той стаіць. «Што ж ты, — кажэ, — такі ды гэтакі, мяне ні шануеш — я ж круль зьвярэй, усе мяне баяцца». «Ну гэта, ніхай сабе баяцца, а я ні

¹ прыстойнасці.

баюся». «Чаму так?» «А от папрабуймо, хто з нас дужэйшы». «Добра, папрабуйма, толькі як». «А от хто з каменя агонь вытне». «Добра». Конь як падняў капыты, як выцяў — аж сноп іскраў пасыпаўся. «Пачакай жа», — думае леў. Як размахнецца, як вытне лапаю па камені. Баліць лапа, рыкае леў. «Ну, — кажэ, — ніхай ужо — пэўне, што ты дужэйшы», і пайшоў назад скоранька. Анно спатыкае ваўка. «Стой, куды ты бяжыш, там такі страшны зьвер, шмат за мяне дужэйшы. З каменя агонь выцінае». «Эт, глупствы — які там зьвер». Ну, от жаж я цябе падсажу, а ты паглядзі. Як узяў у лапы леў ваўка, дык і задушыў яго, а потым глядзіць, што воўк здох і думае: «От каб яго, з гэтым ваўком. Гэта ж я спрачаўся нават з гэтым зьвяром, а ён толькі ўгледзіў і ўжо са страху памёр». Пайшоў леў скоранька далей, аж нешта так укалола яго ў нагу, што ён ажно падскочыў. Што за ліха? — глядзіць ёжык. «Як ты смееш? — ты знаеш — я круль зьвяроў». «Э, — кажэ, — хоць ты круль, але дурны. Я от меншы ат цябе, а дужэйшы». «Чаму?» «А от давай папрабуемо — хто скарэй дабяжыць вунь да тае мяжы». Толькі леў усхапіўся бегчы; а ёж яму за хвост, за кістку ушчапіўся зубамі. Бяжыць леў, стараецца, прыбег да мяжы і абярнуўся назад — паглядзецц, дзе ж ёж падзеўся. А ёж ззаду «Ось я, я цябе ўжо тут з поўгадзіны чакаю». Засмуціўся тады леў і пайшоў.

Казка, як сабака з ваўком сябравалі — «Ня вытрымаю» etc.

Выгнаў нейкі чалавек сабаку старога вон з хаты. Толькі той за гумно — ажно воўк — цап яго за каршэнь. Сабака выпрасіўся — кажэ: «Буду як хочэш служыць, адно пусьці». Ось воўк узяў яго за служку. Пайшлі разам на здабычу. Пасецца конь. Кажэ воўк сабаку: «Задумы ты каня». А сабака: «А як жа?» Воўк кажэ: «Ідзі кінь яму ў вочы тарфою». Сабака зрабіў гэтак, а воўк схапіў за глотку і задушыў. Сталі яны есьці гэтага каня, сабака ад'еўся, больш за ваўка стаў, ажні воўк баяцца стаў, каб той яго ня скрыўдзіў. Ось ён неяк ноччу і ўцёк ад сабакі. Што ж, сабака адзін — ня можа сабе даць рады. Ідзе ён, аж напатыкае Ліса. Узяў яго за служку. Пайшлі на здабычу па каня — ліс кінуў гразёю, а сабака хацеў за глотку схапіць, але конь як вытне капытом, дык сабака і лёг на месцы.

Ішоў салдат дамоў са службы і наняў яго нейкі чалавек за вартаўніка. Ось вартуе ён у варотаў, ажні прыходзіць сьмерць — кажэ, што да Бога прыйшла. Тады ён сыяміў, што яго гаспадар Бог. От ён пайшоў сам Богу далажыць, а Бог сказаў, каб сьмерць брала старых. А салдат пераказаў, каб

грызла дубы старыя, на другі год — дубы сярэднія, на трэці год — найменшыя. Урэшці на чацьвёрты год паклікаў Бог сьмерць да сябе і выкрыўся абман. Тады сказаў Бог салдату ісьці легчы на беразі мора. Толькі той стаў засыпаць, ажні цягне яго сом за ногі — абудзіўся, чуць выратаваўся. Тады паслаў яго Бог, каб выкапаў дол і чакаў на сьмерць. Той выкапаў яму круглую, што сьмерць да яго ні падыдзе — ён нагамі заварачуецца. Урэшці стаў прасіцца, кажэ: «Дамся ўжо, толькі пазволь пайсьці да карчмы — выпіць». Сьмерць пазволіла. Салдат выпіў, выняў табакерку, давай пахваляцца: «От, — кажэ, — хто б гэта быў такі мудры, каб у гэту табакерку ўлез». А сьмерць: «Э, дык я магу ва ўсякія абразы перамяняцца — зраблюся маленькай і ўлезу». Салдат ня верыў, аж пакуль сьмерць у табачніцу ня ўлезла — тады замкнуў табачніцу і улажыў у кішэню. Бог шукаў, шукаў сьмерці, аж мусіў салдата сьвятым зрабіць, каб сьмерць аддаў.

Алесь хваліцца, што ён можэ «выкладаць па польску»: «Ну, ніхай пан анно папытае, от пабачым, ці я аткажу, ці не». Стары: «Э, дурань, ты ня то што па польску, а і па руску ня ведаеш што якое слова значыць». «Ну, як-то, каб па руску ні ведаў! Ну, ніхай тато запытае». «Ну, што такое «лелеяць». «А чорт яго знае». «От бачыш: гэта як, напрыклад, езьдзіць па мору — ну там спацэраваць ці што — так гэта лелеяць» (відаць хацеў сказаць, што хвалі «лялеюць»). «Ну, а што гэта: тирель». «Ну, — кажэ, — такога-то слова німа расейскага». «Як то німа — па нашаму гэта бэз. Я от раз быў у Баранавічах на почце, аж Назарэўскі і кажэ: «Попроси своего барина, што б прислал мне несколько кустов «тирелю». І далей стары паказваў сваю навуку, аж пакуль я сказаў: «Нічога дзіўнага. Кожны народ сваю мову мае, а другія яму ведаць і ні канечне. Як мы беларусы — дык павінны беларускую ведаць, палякі — польскую, рускія — рускую». А Саўка: «От мы і беларусы, а па беларуску чытаць ні ўмеем (трудна разабраць, што ён хацеў гэтым выразіць: ці што кепска робім ня вучачыся роднае граматы, ці што мы ні беларусы, што кніжкі дык беларускія, а мы ні беларусы, а так — рускія). «Ну, — то ж і праўда, — кажэ Алесь, — калі хто з нас паедзе да Масквы, дык іначэй ні скажуць, як «паляк», а ў Варшаве — «рускі».

Сярод маіх работнікаў асобай някультурнасьцю і блізасьцю да натуры выдзяляўся Ясь Лойша. Для яго характарыстыкі — нівялічкі эпизод. Ёсьць у Ястраблі дзяўчына Алесья — важная, гордая дзяўчына — ні прыступу. Аж і скепсцілася. Хто яе першы зблзыніў — нівядома, мусіць ці не Алесь хурманаў.

Прынамсі ён і сам апавадаў, як тое, бацька яе ўночы ўстаўшы, каб запаліць люльку, убачыў яго на пасьцелі з дачкою і змаўчаў. Потым яе Алесь за паўпляшкі адступіў другому хлопцу, а той — трэцяму (як яна сама да гэтага адносілася?), аж пакуль адзін ні зрабіў дзіця. Якраз той хлапец у леташнюю восень пайшоў у салдаты, а Алесь асталася — ніхто нічога ні прымечаў, аж якраз у часе касьбы — раджае дачку. Бацькі і браты на сенажаці былі, а яна зраньня казала, што хворая і засталася. Прыходзіць бацька ўвечары — кажэ, — што ўнука мае — прыходзіць да дачкі — ды ў морду — раз ды другі. Натуральна, тая плачэ, аж ручаі з вачэй ліюцца, і наогул — гісторыя вельмі цяжкая. Ось тутака хлопцы нашы і паказалі сябе. Пад вечар зьбіраюцца пад акном Алесі і сьпяваюць зложаную праз Яся Лойшу песьню (стар. 15 аб. у этнагр[афічным] зб[орніку]), каб падражніцца і вельмі рады, што ніхто іх ні праганяе. Мяне страшна жажнулі іхніе адносіны к чужой бядзе, чужым сьлязам. Відаць, тут помста — думнай¹ дзеўцы. Але ж жэстокая помста.

Алесь хурманаў — гэта вясковы інтэлігент дворнае канструкцыі. У двары і чытаць ды пісаць навучыўся, і гадаваўся разам с панічамі. Аднак хлопец разумны і ўсе хваляць (Тодар Сумейка казаў: «З усёе сям'і адзін Алесь — нішто хлопец»). Ён разумее і сацыяльныя квесты² — казаў, што яго нехта там намаўляў, каб у сіцілісты запісаўся — але ж бацько ні пазволіў. Ну а цяпер, — кажэ, — то б запісаўся. Але галавы вельмі пытлівае ні мае — як што я чытаю, ён канечне сьпіць. Яго галоўны прадмет — дзяўчаты, відаць, што яго прызваньне — хлапца-малайца, крыху франта, адным словам — важнага хлопца. Стэфка казала: «Гэ, Алесь і глядзець на мяне ні хацеў бы». Аднак, калі я што прачытаю, і ўсім упадабаецца, то ён першы просіць, каб даў я яму дамоў. З «Адвечнае песьні» ён вывучыў напамяць «Вяселье». Адвечная песьня ўсім вельмі спадабалася. Ну гэта ўжо пазналі позна. Антось Кадушка нават купіць яе зьбіраўся. Але ж адкладаў, адкладаў — і мусіць ня купіць. Відаць, што «Вяселье» з «Адвечнай песьні» ужэ шмат хто ведае, бо часам хлопцы што-якое ўставяць пры размове.

Усё было б нішто; кепска, што мае слухачы часта сьпяць, як я чытаю беларускія кніжкі, асабліва Алесь. Анно чытаць пачну, а ён ужэ і вочы закрывае, і храпіць. Вельмі непрыемно, што мала іх цікавіць справа паразуменьня: каб розуму з кніжак набрацца. Неяк у другіх ваколіцах — іначэй слухалі мяне.

¹ ганарыстай.

² пытанні (польск.).

Думаю я, што старонка тутэйшая хоць больш беларускага характару мае, але ад беларушчыны далей стаіць, бо зацёмная яшчэ. Мусіць, трэба канечне перайсьці праз стадыю абуджэньня часьцічнага, а лепей кажучы — трэба больш інтэлігенцыі. А то жаляцца, што чытаць цяжка па беларуску. «Ніяк не ўчытаеш». Як тут гэтай бядзе парадзіць?

Заняўся я сьпевам. Алесь Тарасевіч мае крыху голасу і песьняў шмат ведае. Ось мы і пайшлі пець — найбольш то рускія песьні, але я навучыў пакрыху «Пазволь, пазволь, маці» і яна падабаецца: «як з гармонікам!»

Гэтак сьпяваючы ды чытаючы беларушчыну, прабег я часінокі гэтага лета. Надыйшла восень — пара мне адлятаць на поўнач. Перад «адлётам» трэба было яшчэ дастацца ў Саламеры і дзеля гэтага неяк каля 12 жніўня пакінуў я Лесін, заставіўшы на сваім мейсцы Жылінскага. Развітаньне з хлопцамі было вельмі сардэчнае — як браты мяне праводзілі, нікаторыя нават плакалі, казалі, што ніколі на мяне ні забудуцца. Цяперака ні прыпомню ўжо тых словаў, каторымі яны гаварылі. Помню толькі іхняе настраеньне — вельмі для мяне жычлівае. «Здаецца, як бы што згубіўшы», — гэтак казаў Алесь. Развітаўшыся скоранька пайшоў я ў двор — праз Нярочу, поўны веры ў тое, што народ заўсёды ацэніць і наградзіць узаемнасьцю таго, хто яму шчыра спагадае.

* * *

Жылі сабе мужык ды баба. А любіў вельмі гэты чалавек сьметану есьці — што жонка ні зьярэ з млека сьметаны — усё ён з'есьць. Так што хоць і колькі кароў мелі, а масла ані прадаць ні магло. Думала яна думала, што тут рабіць. Аж прыходзіць суседка. Як яна ёй расказала — дык тая і ўзялася палячыць яе мужыка. От уваходзіць той чалавек у хату, а кума ані вітаецца, ані што — анно стаіць вочы высалапіўшы — як бы штось німаведама якое дзіўнае ўбачыла. Той яе і пытае: «Чаго ж ты гэтак глядзіш, кума? Першы раз бачыш, ці што». А яна: «Ай-яй, куме, што ж гэта будзе?» «А што?» «Гэта ж кум цельны, няйначай, як цельны». «От дурная, што выдумала — ці ўжо звар'яцелася». «Не, кумок, як сабе хочаш, але ж ты цельны». Ён з пачатку сьмяяўся; а потым страх яго ўзяў — такі нагаварыла баба. Злякаўся ён. «А мая жа ты кумачка, а з чаго ж то б быці магло?» «А пэўня кум сьметану моцна любіш есьці». «Але, — кажэ, авой мне беднаму, што ж гэта рабіць маю?» «Што ж, — кажэ, — трэба ўжо ацяліцца, нічога ня зробіш».

Смутны зрабіўся чалавек, ужо сьметаны ня есьць, ня ведае, што рабіць пачаць. Што ж, ведама — сорам. Надумаўся нат чалавек, каб уцячы дзе з дому, на той час як цяліцца прыдзецца. Пайшоў ён хадзіць па сьвеці. Раз у вялікі мароз пераходзіў ён цераз лес. Ажно бачыць — ляжыць чалавек нежывы. Забіты і разабраны — адно боты на ім асталіся. Што ж, — думае сабе, — добрыя боты. Папробаваў сьцягнуць — ня злазяць з ног, бо прымерзлі, нічога рады ня дасьць. Узяў ён тады нажа, адрэзаў боты з нагамі разам, узяў і пайшоў. Прыходзіць ён у плябанію да ксяндза, просіцца нанач. Пусьцілі яго ў хату парабкоўскую, а ён як зьмёрзшы быў, дык скарэй на печ палажыўся, абок сябе боты паклаў дый заснуў. А тым часам адна з кароў цяля прывяла — парабкі ксяндзовы, каб яно ні зьмерзла, узялі яго ды ў хату прынеслі і на печку паклалі каля самага таго чалавека. Абудзіўся сярод ночы чалавек — бачыць, што за праява — цяля ляжыць. Злякаўся ён страшэньне. Ну, — думае, трэба ўцякаць, пакуль людзі спяць, а то бяды будзе. Паціхеньку за дзверы шмыг — і ўцёк. А на завіч прыйшлі ксяндзовы слугі па цяля, каб да маткі несці, бачаць, ажно чалавека нямашака, анно боты ляжаць. Узяліся за боты, а ў ботах ногі. Страшна яны пералякаліся, да ксяндза бягуць. Прышоў ксёндз, глядзіць — адно ногі ад чалавека асталіся. Трэба суд над цялём рабіць. «Што ж, — кажэ ксёндз, — калі яно толькі што яшчэ радзілася, а ўжо чалавека з'ела, дык што ж будзе з яго, як вырасьцець. Ён тады ўсіх людзей на сьвеце з'есьць. Дзеля гэтага трэба закапаць яго жывога глыбока ў зямлю, каб яно ўжо ўстаць ні магло і людзей есьці». Так і зрабілі. А чалавек той больш сьмятаны ані прабаваў.

Казаў раз ксёндз у касьцёлі: «Хто на касьцёл што дасьць, таму ў дзесяць раз вернецца». Янка як раз гэта заўважыў дый думае — добры інтэрас. На завіч вядзе ён сваю кароўку (адну толькі яе і меў) да ксяндза ў афяру. Ксёндз прымае, так да яго ласкава гаворыць, кажэ, што ўсе грахі яму адпусьцяцца. А ў ксяндза было ажно дзевяць быкоў і адзін толькі хлёў з загарадкаю. Заперлі тую карову ў загарадку. А яна як раз тады ўзьнялася на быкі. Вось як выпусьцілі ўсю скаціну паіць, вырвалася наша карова, дый дадому ўцякла, а за ёю ўсе быкі ксяндзовы. Янка ўсіх іх запёр у хлёў. «О, — кажэ, — праўду той ксёндз казаў». Прыходзіць да яго сам ксёндз. «Адай, — кажэ, — Янка, мае быкі». «Не, — кажэ, — ксёндз-дабрадзею, то ж ксёндз казаў у касьцёлі, што за нашу афяру ў дзесяць раз аддана будзе — ну яно так і ёсьць». Нічога зрабіць ксёндз ня мог і судом нават ні дайшоў.

Багаты дзівіцца, чым бедны жывіцца, а бедны сьмяецца — куды ў багатага што дзяецца.

Гэтыя казкі чуў я ў Роклішках Лідска[га] павета. Ня ведаў я перш, што гэта за старонка, аж пакуль едучы з п. Янам ня пачаў свае размовы ў фальварку. Два тыпы найцікаўшыя — з тых, што тутака сустрэў. Першы — гэта Кавалеўскі. Моцны мужчына гадоў за 40, з хахлацкім вусам і добрымі сінімі вачыма. Ён досыць гадатлівы¹. Ад першага раза з ім размовіліся і потым гаманілі — што раз аб іншых рэчах — грамадзянскіх і палітычных. Апавядаў і ён, часамі вельмі цікава. Так, напрыклад, як яго запісывалі ў сіцылісты. «Ехаў раз я на панскіх конях ажна ў Вільню; нешто вёз на продаж. От гэтак ехаў праз лес зімой, ужо цямнець стала. Аж бачу на дарозе двое нейкіх людзей. Ня пытаючыся ўскочылі на воз — падвязі, кажуць, чалавеча. А як іх ня падвязеш, калі яны ўжо на возе. От выймаець адзін з іх папіроску, дае мне. «На, — кажэ, — закуры». А я хоць куру, але ж баюся — хто іх там ведае, можа йшчэ разарве. «Не, — кажу, — паніч, я ні куру». «А п'еш?» — «Не», — кажу. І стаў ён распытваць — дзе, як служыш. А ўрэшці кажэ: «Запішыся ты да нас у сацыялісты. У саюз». Тут я спугаўся, давай прасіцца: «А мае ж вы паночкі, а ў мяне ж дома жонка ды дзеці асталіся». А яны гавораць: «Нічога, жонцы пенсію дамо, а дзяцей вучыць будзем». Ня ведаў я, як тут выкруціцца, ажно скоро карчма; дык яны далей пайшлі, а я астаўся». А то яшчэ аб гэтых забастоўках. «Раз, значыць сабраліся ўсе парабкі ў валоўні і давай гаварыць каб гэта забастоўку зрабіць — бо пан грошы ні плаціць, эканом дрэнны. Зрашылі, значыць забастоўку. Аж прыходзіць эканом, дык яны ўсе і баяцца сказаць. «Ну што ж, — пытаецца, — вы на работу ня пойдзеце?» Маўчаць. А я перш, як яны між сабой згаварываліся, маўчаў, а цяпер і кажу: «Але, тутока так гаварылі, штоб ня йсці». Пайшлі ўсе на абед, а па абедзе ўжо ня йдуць на работу. А я сабе й думаю: «Што ж гэта, на мяне ўся бяда будзе». Пасаветаваліся мы з братам ды троху пачакаўшы і пайшлі на работу. А на нас гледзючы па аднаму сталі збірацца і пад вечар усё ўжо былі на рабоце. Аж тым часам пан заве мяне да сябе: «Ты што ж гэта, самы тут бунтаўшчык? Глядзі!» Стаў вызіпацца — чуць адпрасіўся. А як самы гэты маніфест выйшаў, быў я с панам у Вільні. Толькі прыехаў я ў Вільню — цікавасьць мяне ўсё брала — якая такая яна, гэта забастоўка.

¹ гаваркі.

Выходжу на вуліцу, аж бачу нясе жыдоўка куханы¹, абаранкі. Аж да яе падыходзяць тры жыдкі — нібы купляць — аж як возьмуць той кош з куханамі — усе куханы па вуліцы параскідалі. Жыдоўка гвалт, а яны сабе спакойна пайшлі далей. Так от, значыць, якая яна, забастоўка. А потым трэба было мне па пана ехаць — еду я каля Вострай Брамы, аж там народу, народу. «Ну, — думаю, — бяда мне тут будзе. Яшчэ як пабачаць, што панскія коні, то і коней, мусіць, забяруць, і я чы ўцяку». Стаў я паціханьку праціскацца, ажно даюць дарогу вольна — ніякага нават нічога ня было — толькі ўсе гавораць між сабой, ды чытаюць нешта».

Ніяк не мог зразумець Кавалеўскі, чаму гэта грэх быць лясьніком — казаў, што калі мужыкі крадуць з панскага лесу, то яны лесьніка крыўдзяць. Сам збіраецца ў лесьнікі. А дачку ў Амерыку адправіў і яна адтуль піша «польскія» лісты да бацькі. Апавядаў мне часамі, якія парадкі ў дамовым жыцці і шмат чаго цікавага.

Другі тып — стары кавалер, кончыў калісь школку. Відаць, клей у галаве мае. Добра вельмі тлумачыў Кавалеўскаму, што Зямля круціцца, ажно той паверыў, хоць перш мне ня верыў. Вельмі набожны, падобны да Андрэя старога. Апавядалі, што з раднёю жыве добра, працуе на братніх дзяцей. Вельмі шкада, што мала з ім размаўляці прыйшлося. Казаў, што ў ксяндза Беларус[кі] калянд[ар] бачыў. Цікавая і ўся радня Н-ікевічаў. Старэйшы брат эканомам у Ст. Рохлішках і лоўчым. Высокі, энэргічны чалавек. У фігуры нешта моцнае, начальніцкае. Рысы твару рэзкія, цэра цёмная, а ў ваччу блішчуць хітрыя вогнікі. Гаворыць найбольш па беларуску, блізка падыйшоўшы, як глухі. Гаворыць паціху, ня спяшаючыся. Кажуць, што ён моцна абкрадае свайго пана ў хаўрусе з лесьнікамі. Яго брат маладзейшы — добра вучаны, жыве ў добрай лясьнічоўцы, добрую жонку мае (а першы, кажуць, вельмі гультаяватую — дзеля таго хата — хоць і эканом — выглядае, як свінушнік). Затое вельмі цяжка было яго прымусіць, каб па беларуску гаманіў — усё то «барин», то па польску сыпе. Трэці брат — чытоўны — служыць эканомам у Н[овых] Рохлішках — прасіў у Кавалеўскага, каб даў пачытаць, от я яго да сябе паклікаў, гаманіў з ім многа — урэшці даў яму колькі кніжак — у тэй лічбе «Гусьляра» — так ён мне іх і ні аддаў. Асаблівага ў ім — што трохі хвастун — вельмі мне даказаў, што от ён нявучаны, усяго сам дайшоў, а цяпер нават разумней за вучоных. Хваліцца, што шмат ксёнжак мае. Лясьнік Дамінік — ціхі, с'алодкі,

¹ булкі.

па беларуску гукаць ня вельмі любіць. Начаваў я ў яго дзве ночы, стараўся ён або мне. У яго характэрны склад губаў — як сьмяецца — от як у Ракоця. Можна найцікаўшы — гэта Аксаміт. Увесь рыжы, бародка клінком, у формі казённага лясьніка, гаворыць скоро — пры мне, відаць, стрымліваецца, але і то часамі страсьць пануе над ім і вылівае сваю душу ў абвіненнях. Расказваў Кавалеўскі, што гэты Аксаміт сволач вялікая, нібы сам зрабіў парубку ў лесі, сам і вывез, а на лясьніка данёс, дык таго і паперлі, а яго зрабілі лясьніком. Цяпер ён хоча таксама ўсіх другіх паспихваць. Ён з багатыроў — зямлі шмат мае, лясьніком у казённым лесі, ды яшчэ гэтта захацелася. Ня раз згаварваліся лясьнікі, каб яму даць добра «на памяць». Тым часам выйшла гісторыя з лосяваю галавой — і хацеў ужо Гувальд усіх прагнаць — нібы лося забілі.

Празаічныя, вершаваныя і публіцыстычныя накіды

Нашу матку, што гэтак кахала і песьціла нас з братам, павезлі ў вар'яцкі дом. Мы абодва малыя падшыванцы з сьмяротным страхам але і нейкай дзікай цікавасьцю пазіралі, як яе са зьвязанымі ззаду рукамі садзілі на воз, як ад'ехалі, як паганяў каняку Сымон — сусед наш, што яе павёз. Толькі як схаваліся за зачыненымі варотамі апошнія колы каламажкі, азірнуліся мы абодва на пустату застаўшага і крэпка, ў адзін голас зараўлі. Плакалі мы гэтак мусіць аж да вечару (хто яго ведае, неяк, як плачэш, дык нібы і час барджэй ляціць, ніяк ні ўвотаеш), толькі як сонца зайшло і добра сьцімнела, паклікалі нас цёткі ў хату. Паспускаўшы вочы, як два зьвяркі ўвайшлі мы ў хату і селі ў кутку, цесна прытуліўшыся адзін да аднаго. За сталом сядзелі нашыя цёткі і весела гамонючы і хціва сёрбаючы, елі наш хлеб, запіваючы нашым віном. «Гэта яны мамчыну кроў п'юць», — штурхануў мяне брат. Я толькі закусіў губу, моцна, моцна хацелася плакаць, але... пры іх — не, барані бог. А тыя тым часам гаманілі больш знакамі, чым словамі і ў вачах іхніх адзінакава сьвяціла хцівасьць. «Яна ні верніца...», — мусіць аб мамцэ гэта, — ды і дзе ж ёй вярнуцца, ці ж ёй хто развяжа рукі, прагоніць варту. Хіба мы, як вырасьцем. Але ціха — гэта ўжо ці ні аб нас. «А гэтых парсюкоў я вазьму сабе — нішто, ёмкіе хлопцы, будуць за пастухоў некалісь», — кажа старэйшая цётка. Голас яе грубы і страшны. І ўся такая дзікая нейкая, мусіць, сярдзітая. Ніхай бы лепей ужо другая. Аж і тая адазвалася: «Не, калі гэтак васпанна ласая, дык можа

б і я сабе каторага ўзяла, і ў мяне гаспадарка, а хто будзе мае статкі пасьвіць, мае дзеткі карміць, мяне пад старасьць даглядаць». О, гэтая гаворыць шмат мягчэй, апошнія словы нават прасычэла — мусіць дзеля дэлікатнасьці, але патом рэзаў сэрца кожны зык. Спрэчка пайшла ні на жарт, ні раз біліся яны да крыві і поўсьмерці, пакуль аж старэйшая ні перамагла сваю супраціўніцу. Змучаная барацьбою, звалілася яна на лаўкі і доўга глыбока дыхала, бязмысьльна паводзячы зморанымі вачамі. Аж урэшці гаснучым узглядам стрэла нашыя перастрашаныя вочы і як бы аджывілася. І зрабіўшы лагодны лагодны твар (чуць ні анёл цярпёнцы, толькі бяз скрыдлаў), прысунулася яна бліжэй к нам і пачала гаварыць. Німа чаго — пекныя і салодкія рэчы гаварыла: і што наша неба пекнае, і расьліны, і мы самі — проста заслухацца, а толькі вочкі блішчаць... Але чый гэта з другога боку голас чуцен, таксама ласкавы, трохі хрыплы, але злагоджаны — як у старога жабрака прафесіянала, — а гэта ж старэйшая цётка. Толькі от вочы — набеглыя крывёю, чакаючы здабытку капцюры. І гэта гаварыла дужа добра — я ж вам родная цётка, самая раднейшая, якая можа быць, я ж сястра вашай маткі, я ж вас атулю ласкай, як родных дзяцей. А мы сядзелі, як маладыя ваўчаняты, і толькі пазіралі то на адну, то на другую.

* * *

Чыстае, чыстае неба. На яго сінім абшары адно толькі сонейка гуляе сягоньні. І пячэ ж! але ж смажыць! Здаецца, іншы год і ў чэрвені такой сьпякоты ні бывае, як сяголета ў красавіку. Так і здаецца, што там за гэтымі безканечнымі бярэзьнікамі, што парасьлі на месцы спусташаных вяковых лясоў, там дзе схавалася мусіць маленькая вёска, што тамака ідуць ужо касцы на палудзень, абціраючы рукавом пот, што цурком льець с-пад шапкі. Але не заглядай гэтак далёка, паненачка, за зялёныя гаі — што гэта тутка зусім ля цябе бялее? Сьнег — а, сьнег стары, знаема, схавайся ішчэ ў канаві. Ну, хутка і табе канец прыдзе. А пакуль што — едзім. Але дзе ж, с кім. Ці не прыехалі?

Гэтак раздумляла саўсім яшчэ маладая дзяўчынка, стаячы над аткосам жалезнадарожнага насыпу ля самае станцыі. Станцыя была саўсім маленькая, і са ўсіх бакоў на яе напіраў малады бярэзьнік, заліваў яе пахам толькі толькі распусьціўшыхся лісткаў. Гэты пах даходзіў і да дзяўчыны, што стаяла тамака паўзіраючыся некуды далёка, ён муціў яе думкі, але шырыў сэрца нейкай дзіўнай радасьцю. Радасьцю яркага вя-

сеньняга дня, толькі што пачатага жыцця. Але ж дапраўды няўжо ніхто ні прыехаў? Вунь стаіць нейкі чалавек за плотам, трэба запытацца.

Яна скоранька, як мушка, зьбегла ў дол, пералезла цераз палоску таючага сьнегу, і падыйшла к плоту. За плотам стаяў воз, разпрэжаны конь еў сена з перадка, а на сядзеньні сядзеў нейкі стараваты чалавек і драмаў.

— Дзядзька, а дзядзька, можа гэта вы па мяне прыехалі? Дзядзька павярнуў галаву, пацягнуўся і сонным голасам запытаўся: «А, а аб чым пытаецеся?» «Я пытаюся, ці ні па мяне вы прыехалі, гэта ж з Красоўшчыны, мусіць?» «Не, я з Чэрнікаў, але мяне Красоўскі пан прыслаў па нейкую тутка вучыцельку, ці хто іх там ведае», — ён яшчэ нешта хацеў, мусіць, сказаць, мо якім лёгкім слоўкам спамянуць пана, а мо вучыцельку, але яна перапыніла яго: «Ну, дык гэта па мяне значыць, дык запрагайце, дзядзьку, каня, я от зараз свае клумкі прынясу».

І пабегла на гару, скорая і пругкая, як лазовы дубчык. Дзядзька Атрахім — гэтак звалі чалавека, што сядзеў на возе, — праводзіў яе вачыма, аж пакуль яна ні схавалася за насыпам і прамармытаў сабе, круцічы цыгарку: «Во гэта наш пан знайшоў сабе!» — нейкі сьмех паказаўся на яго вуснах — ці пагардлівы, ці, можа, іранічна злосны. Хто ж яго разьбярэ, нашага беларуса, як ён усьміхнецца сабе ў бараду: адны бачуць спагаду сабе, другія — здзек, а трэція і заглядаць баяцца ў твар сфінксу, баяцца гэтага ўсьмеху і няўцямнага выразу вачэй.

«Гэта яна», — яшчэ раз сказаў дзядзька Трахім, круцічы галавою і адначасьне адвязуючы лейцы ат пабарткоў. Адвезаўшы, ён ізноў узлез на воз, зацпліў патухшую люльку і саўсім быў ужо сабраўся прыдрамнуць пад нагрэвам першага вясновага цяпла, як пачуў, што паненка вярнулася. «Ну, дык паедзім», — зазвінеў яе галасок. І паехалі...

Шкода мне цябе, чытачу. Пэўне, сядзіш дзе ў горадзі, зачыніўшы ўсе форткі, каб ні налезла пылу з вуліцы. Праз усё жыццё бачыш адно запыленыя дрэвы, нейкія як бы паўжывыя. Адна хіба ў цябе пацежа, гэта як раньняй вясной разам з прылётам птушак пачнуць першыя лісткі вылазіць з пад бурых цёпрых скарлупак. Тады радуецца тваё сэрца, бо думаеш сабе — от прыдзе вясна. Але — павырасталі лісткі — і годзі тэй радасьці, бо ў горадзі ўсё хутка старэіцца. Але выедзь ты гэтым часам хоць на гадзінку за горад, пад аткрыты паўшар неба. І толькі глядзі. Кожная травінка, кожны лісток спачуваюцца, як бы на старожа стаяць іх перагнутыя канцы, як бы пры вялікай і важнай працы. Усюдых — кіпіць жыццё. І ціхі

ветрык як бы які жыватворчы дух, праносючыся па над мільёнамі схіненых вярхолякоў, падахвочуючы да працы і жыцця. І трэба толькі стаць і ўгледзіцца ў абрыс гэтага жыцця, каб ужо і самому пачуць нараджэньне ў сабе нейкага расьлінавага жыцця, каторае, як сном абвевае чалавечыя думкі і хаценьня, зводзіць іх на нішто. А хочэцца толькі стаяць на адным мейсцы і дыхаць — разам з усёй сенажацяю.

* * *

Часам я ў ночы сны дзіўныя бачу:
Роіцца нейкі нязьведаны край,
Повен то шчасьця, то радасьці — плачу,
То зло хмурлівы, то сьветлы, як рай.
Бачу вялікія дзівы з-над Немна:
Туліць у сьлёзах матуля сына,
Сьцеліцца пушча глуха і цёмна,
Косьці з магілы тырчаць бедака.
Ночай ля рэчкі раздольна, прывольна
Гуртам русалкі сьмяюцца, пяюць.
Кветкі купальскай шукае бяздольны,
З зельлем шаптухі паціху снуюць.
Хочэцца быць мне ў тым краю каханым,
Хочэцца край той абняць з прастаты
Хочэцца крыкнуць: гэі, краю каханы,
Будзь мне як маці, будзь родным мне ты.
Дай мне зрабіцца крынічкай лясною,
Бераг вадой абмываць, цалаваць,
Дай мне век цэлы дружыці с табою,
Кветкі і зоры ў табе адбіваць.
Дай мне купальскую кветку у рукі,
Рукі скаваныя мне разьвяжы,
Дай ты мне зельле на горэ і мукі,
К шчасьцю гасьцінец мне дай, пакажы.
Ціха, нічога ня чуо, ні бачу.

* * *

Людзі сумленныя, каторым рупіць аб чэсьці іх імені — заўсёды сплачуюць свае даўгі, ніхто іх за гэта ні хваліць — бо яны робяць толькі тое, што рабіць павінны, за гэта ім вераць. Мы, беларускія інтэлігенты, вялікі доўг маем і павінны аб ім помніць. Гэты доўг — перад нашым народам, гінуцым у цемнаце і рабстве, і перад нашым краем. Рэчка крыві і поту народнага

вынесла нас да святла і волі — шырокі сьвет адкрыўся прад нашыя вочы, мы багатыры ў параўнаньні з тымі, што засталіся ў цемры. Розум наш можа зьнітаваць усімі тымі найлепшымі, найадборнейшымі ідэямі, да якіх дайшла сусьветная культура, свае пачуцьці — яе характэрам у віру жыць, можа выкаваць волю сваю. Лёгка нам, а багаты беднаму рэдка-рэдка калі спагадае. З прымеру мінуўшчыны бачым гэта. Беларуска інтэлігенцыя каму хочыце і чаму хочыце служыла, толькі ні свайму народу. З народу яна ўмела па тры скуру дзерці — але каб расчыніць яго вочы, даць яму стравы духоўнай — яна ні думала, бо як толькі можна было, яна стралася вырачыся нават свайго імені, усякага зьвязку свайго с простым народам. Мы павінны нарыхтаваць гэты зьвязак, мы павінны сплаціць свой і бацькоўскі доўг. Інтэлігенцыя расейская даўно ўжо спазнала свае павіннасьці і служыць ім, яна ідэалізавала свой народ, як на бога, на яго малілася, а ў нас — у нас дагэтуль на селяніна, што працаю сваёю увесь сьвет корміць, глядзяць з пагардаю (а калі ён галаву падойме — сіляца як мага ізноў яе прыціс-нуць), лічуць за скаціну, з яго мовы зьдзекуюцца, высьмейваюць найдарожшыя скарбы душы яго. Гэтаму мусіць быць канец, бо яно ўсё — глыбокая нісправядлівасьць, бо народ наш вялікія сілы ў сабе хавае і здолее жыць ня горш ад людзей.

Заканчэньне будзе.

Крытыка і літаратуразнаўства

ПАВЕЛ ДЗЮБАЙЛА

ГІСТАРЫЧНЫ ВЫБАР ПІСЬМЕННІКАЎ БЕЛАРУСІ

Сучасны этап. 1955—1995 гады

I

Адразу ж пасля смерці Сталіна ў 1954 годзе адбыліся Трэці з'езд пісьменнікаў Беларусі і Другі з'езд пісьменнікаў СССР. З'езды, па сутнасьці, не ўнеслі нічога істотна новага ў літаратурнае жыццё.

І ўсё ж пэўныя ўнутраныя зрухі ў самасьвядомасці літаратуры, у літаратурным працэсе адчуваліся. З'явілася камедыя А. Макаёнка «Выбачайце, калі ласка» («Полымя», 1953, № 7). На суд чытачоў выносіліся не прыватныя праблемы сельскага жыцця, а сама праблема рассялянвання, бюракратызму, паказухі, хай пакуль што і на раённым узроўні. Камедыя мела сатырычны, выкрывальны характар і ў тыпалагічным плане была блізкай аповесці Я. Брыля «На Быстранцы». Іменна ў той час, у 1955 годзе, адбылася Усесаюзная нарада пісьменнікаў, што пішуць пра вёску, дзе прысутнічаў і Я. Брыль.

Гэты артыкул быў напісаны аўтарам у 1995 годзе па замове рэдакцыі незадоўга да яго смерці. Матэрыял перададзены часопісу дырэктарам Інстытута літаратуры імя Янкі Купалы В. А. Каваленкам, за што выказваем Віктару Антонавічу шчырую ўдзячнасьць.

Вяртанне

АРКАДЗЬ СМОЛЧ

З РУКАПІСНАЙ СПАДЧЫНЫ

ЛАЎРЭН
БУДЗІЛОВІЧ

«ХАЙ ПРЫДЗЕ ЗГОДА!»

Драма т ў 5-х актах

Пісана ў 1911 — 1914 гадах (пачата ў канцы 1911, скончана ў сакавіку 1914).

*Творчому Духу Народу
майго ахвярую*

АСОВЫ ЧЫННЫЯ:

Андрэй Кунцэвіч
Васіль, яго сын
Антоні Максімовіч
Марыля, яго дачка
Прасіня, жонка Андрэя Кунцэвіча
Зося, дачка Кунцэвічаў
Барыс Іванавіч Дубіцкі, вучы-
цель-кляссык
Мечыслаў Гжэбнеўскі, камісар

Заканчэнне. Пачатак у № 6.

Польска № 7 1886

З РУКАПІСНАЙ СПАДЧЫНЫ

199

Пісар валасны
Стары палясоўшчык
Вінцук, яго сын
Цімох, Кацярына, слугі Максі-
мовічавы
Зданьне
Сяляне, старцы, калядоўшчы-
кі, найміты Максімовічавы,
Таўпа перад цэрквай.

Мейсца чыну — Барысаўшчына,
ніпадалёк ад Бярозы-рэчкі.

АКТ I

Хата Кунцэвіча. Пасярод пакою доўгі стол, за ім сядзяць: стары Кунцэвіч, насупраць яго жонка; каля Кунцэвіча Дубіцкі, крыху далей Зося.
Вечар у канцы посту. Усе п'юць гарбату, апрача Прасіні; чакаюць прыезду Васіля з сэмiнарыі.

Кунцэвіч (*да Дубіцкага*). Дык, гаворыце, трэба на яго пасварыцца за гэта?

Дубіцкі. А нужно, абязательно нужно. Не то впоследствии сами будете каяться и меня попрекать за недостаточное внушительное предостережение¹.

Прасіня. Э, а як на мой дурны розум, дык што ж ён там благога зрабіў? За што дзіця мучыць? Ці за тое, што з людзьмі парадачнымі добра жыве? То ж ён ні з разбоямі якімі, крый Божа, ні з п'яніцамі знаецца — ешчэ дай Божа, каб усе гэтакіе былі.

Дубіцкі. Тэ-эк! То у вас и ксёндз Кивуля тоже, может быть, порядочный человек? Приятно слышать от священнической жены! А мне кажется (*падымаючы тон*), будь онъ воръ и мошенникъ, но русский по духу, какъ мы с вами, [отец] Андрей, то гораздо все-таки лучше, чемъ полякъ, хоть и честный².

Прасіня. Ну хай ужо вашы дзеці з гэтымі «рускімі па духу» знаюцца, а мне, як добры чалавек, дык хоць сабе ён і жыд будзь, альбо цыган — усё роўна.

Зося. Ды які ж з Кивулі паляк? Самі ж ведаіце, у Старцэвічах яго бацькі на зямлі жывуць, а сам ён — я яго неяк

ешчэ даўней у двары бачыла, дык гэтак дрэнна гаворэ па польску. Я б і то, здаецца, яго пераправіла.

Кунцэвіч. Ціхаця, што гэта?.. Разсакаталіся! Мусіць-такі Барыс Іванавіч нешта больш за вас ведае, калі гаворыць. Тут німа чаго, трэба хлопца спыніць. Што ж гэта, жартачкі, нашыя адвечныя ворагі, мяцежнікі, і каб мой сын з імі хэўру вадзіў! Ні дапушчу, каб тут хоць Бог знае што!

Прасіня. Так ён цябе і паслухае!

Кунцэвіч. А от пабачым! Ніхай толькі ні паслухае, дык у мяне і за бізуном астаноўкі ня будзе. Ні пагляджу, што багаслоў!

Прасіня. Што ты, што ты, ачмуцеў! Яго біць? Майго разумніка, маё сонейка ясная! *(Са сьлязьмі ў голасе)*. Ды ці ж падумаў ты, што сказаў? Ды дзе ж твая жаласьць падзелася бацькоўская, дзе твой стыд, што гэтак перад чужымі людзьмі сына няславіш.

Кунцэвіч *(дражнячы)*. А — жаласьніца!

Прасіня. І што гэта цяперака за паветрыца на вас найшла: рускіе, палякі! Што гэта, ці ж мы з-пад Масквы, кацапскага роду, што рускіе, альбо Максімовічы — з Варшавы? *(Дубіцкі жэстамі паказуе Кунцэвічу: «Яна нічога не разумее»)*. Даўней не гэтак жылі бацькі нашы: ніколі, каб нават спрэчка якая, ці што было. А цяпер — вунь што парабілася. Не, такі тут, як сабе хочаце, а і вы, Барыс Іванавіч, шмат вінны. З вас гэта найбольш і пайшло, што сора людзям на вочы нельга будзе паказацца *(адварачуецца)*.

Кунцэвіч. Ну, от і кажы ты дурной бабе! Сказана табе, што яны палякі, бо католікі, у касьцёл ходзяць, а католік і паляк усё роўна.

Дубіцкі. А скажыце пажалуйста, пры чым тут я? Ведзь я же о вашей пользе беспокоюсь, о вашемъ, так сказать, благоденствии³.

Зося *(да Дубіцкага)*. От, ужо маўчалі б. Німа што апраўдвацца, калі вінаваты.

Прасіня *(са сьлёзамі)*. А ты, стары, глядзі ты мне, ніхай толькі ты пальцам мне яго кранеш, от пабачыш, усю бараду выдзяру ды йшчэ перад людзьмі вылаю, от пабачыш! *(плачэ)*.

Кунцэвіч. Ах, вельмі я цябе баюся!.. Ды супакойся ж ты, хто яго тамака біць будзе, мала што я сказаў. Што ж, мне ён не сын, ці што. Ужо толькі закрані ў яе гэтую струнку, пра балаўнічка яе, дык і паедзе *(паўза)*. От трэба будзе сора ўжо падумаць, каб жаніць яго. Ведама, пакуль малады, блазьнюк, хлопцам бегая, дык яму ўвесь сьвет дагары нагамі здаецца. А

от ніхай ажэніцца, на папа высьвяціцца, як раз усе гэтыя палякі з думак павылётуюць. Праўду я кажу, Барыс Іванавіч?

Дубіцкі. Да, совершенно справедливо. Я вотъ тоже о себе думаю, какъ это вы говорите: «блазьнюк»⁴ *(задаволена ўсміхаіцца)*.

Зося. Ну хіба ўжо, ваша, ні блазьнюк, а бліжэй да марцовага кавалера падыходзіце.

Дубіцкі. Ну, все равно, тоже, какъ вы говорите: «марцовый кавалеръ», такъ вотъ, знаете, бываетъ, ну хоть бы у насъ въ братстве, сидишь, сидишь иногда, а вдругъ такъ кровь заиграетъ, и обязательно хочется что-нибудь сказать. Возьмешь и выпалишь, что такой-то судья или чиновникъ — жидомасонъ. А потомъ какъ пойдеть к дознанию — радъ бы замять дело, да ужъ поздно: слово не воробей. Этакъ, пожалуй, когда-нибудь можно и въ тюрьму угораздить — за клевету въ публичном месте. Хотя оно, конечно, примеровъ этому еще не бывало, но все-таки, думаешь: ужъ как оженюсь, смирнѣхонько буду на всехъ заседанияхъ сидеть. А ежели, конечно, что-нибудь нужно будетъ начальству сообщить, так мы — на ушко! Дась! Хе-хе!⁵

Кунцэвіч *(пазяхаючы)*. А ведаіш што, Прасінька, трэба будзе на другі дзень*, канечне, да Бубновых з'ездзіць з Васілём. Тамака ікраз і Вара іхняя мусіць прыехала.

Прасіня. Ат, едзь сабе сам куды хочыш.

Кунцэвіч. Ну чаго ж ты злуеш? Было ліха і скончылася. А гэта, што я кажу, гэта справядлівы інтэрэс. Тож трэба ні забывацца, што Вара адна ў бацькі дачка і пасаг німаленькі.

Дубіцкі *(з перакананнем)*. Изъ истинно русской семьи⁶.

Прасіня. Ат, німа што аб гэтым гаварыць. Калі пара Васільку жаніцца, дык пара яму і самому падумаць, с кім жаніцца, дык што тут нашая без яго парада можа значыць.

Кунцэвіч. Мае дзеці павінны мяне слухаць. Нашто ж я іх гадаваў ды вучыў, каб яны бацьку пад старасьць ні слухалі? А што да Васіля, дык яму мала што ў галаву прыдзе. А можа ж ён задумае з якою палячкаю жаніцца, от хоць сабе с такою Марыляю Максімовічышкаю, дык я павінен і на гэта згадзіцца? Ты ні матай галавою — гэтак можа быць. Што ж, яны б то ласы на гэта: тая ні давучаная, ды біспасажная, сядзіць, ніхто ні бярэ, а тут на табе — гэткі хлапец! Гэтак можа быць!

Зося *(счырванейшы)*. Э, татка, нашто вы ніпраўду гаворыце? Што гэта тамака ім абходзіць можа? Тож, як Марыля.

*Вялікодныя (тут і далей у тэксце зоркай пазначаны падрэдкавыя заўвагі Смоліча).

разумная, дык другая гэтак і акадэміі паканчаўшы ня будзе, а ізноў жа і ат сватоў адбою німа, ды ўсё ні абы-якіе — і маладые, і харошыя, і багатыя.

Прасіня. Э, мае дзеткі, ня ведаеш аб што гэта ідзе? Усё ж пыха тая шатанская. Думае, як ён тут, дык за яго і вышэй нікога німа. А як прыедзе які начальнік, дык эх! — хвостом круце, скача. А добрых людзей німаведама за што абгаворуе...

Кунцэвіч. Мусіць ведаю, калі кажу.

Прасіня. Дый шчэ каб хто, а то — гадаваліся разам і яшчэ як добра бацькі між сабой жылі; памятаю, нябошчыца мама ні раз казала: «Як у мяне прыяцелка Юлька Максімовічыха была, дык другое такое і ні было, і ня будзе». А цяперака сыны вунь як пайшлі!.. Э, ні глядзелі б вочы!

Кунцэвіч. Ты, баба, нічагутка тут не разумеіш у справах палітычных. Справы палітычныя, то мужчынская дзела, а бабская дзела — каля печкі ваджацца, грады палоць, штаны латаць.

Прасіня. Добра, што ўказаў! Нябось знае, не памыліцца, дзе чыё дзела. А каб гэтак сам... (*Грукат калёсаў каля хаты.*) А от, дзякаваць Богу, едзе. Ну, лядзі ж ты мне, стары! Прыбярэ, Зосячка, на стале, а я пайду яму, сакалку, пасьвячу (*бярэ свечку і выходзе*).

Зося бярэ самавар і выносіць яго ў кухню.

Дубіцкі (*паўшэптам*). Ну а какь же с донесениемъ то будет, отче?⁷

Кунцэвіч. Ну, ну — будзе, як быць мела.

Дубіцкі. Да, но вы его мне дадите, хорошо?⁸

Кунцэвіч. О, які ласы! Ну ўжо нічога ні зробіш. Мы ж і так ужо блізка што свае лічымся, дык адступлю.

Дубіцкі. Вот и хорошо. А то бы вы все равно ничего не сделали, а так изловимъ сразу и пана, и ксендза — двухъ крупныхъ птицъ, а за это и нас не забудутъ. Хе-хе!⁹

Кунцэвіч. Ні забудзьціся ж толькі і пра маю камілаўку* дзе трэба ўспомніць.

Дубіцкі. Ну какь же, я обещалъ ведь. Такъ вы мне сегодня бумажку то дайте, я поправлю и перепишу сегодня ночью, а завтра пошлемъ. Ладно?¹⁰

Кунцэвіч. Добра, добра.

Уходзе Васіль, за ім Прасіня.

*Адна з наградаў, што даюцца правас[лаўным] сьвяшчэннікам.

Васіль. Добры вечар у хату. Як жа маіціся, татка? (*Цалуе Кунцэвіча ў руку, пасья — у шчаку*).

Кунцэвіч. А, нішто, дзякуй.

Васіль. Здравствуйте, Борисъ Ивановичъ (*падае руку*).

Дубіцкі. Здравствуйте, дорогой другъ мой. Ну чтожь в нашей дорогой Alma Mater* слышно?¹¹

Прасіня. Садзіся ж, Васілька, ды з'еш чаго, ты ж пасья дарогі галодны мусіць.

Уходзе Зося, нясучы самавар.

Васіль. А, Зоська, ці дужа, крэпка? (*Вітаюцца.*)

Зося. Як жа ты гадуіся?

Васіль. Як лепей ні трэба. (*Да Дубіцкага.*) Эх! Як хораша на свята! Ужо каштаны паразпускаліся, цёплаж у горадзе, дык цяперака ўся зялёная наўкола, сьветлая, маладая. Дый дні гэтыя сьвятые — праўдзівы прыход вясны, неяк у іх мне заўсёды так добра дыхаіцца. Душа людзкая рашчынніца ў паветры, у праменях сонца, мешаецца з зыкамі званоў, зліваецца з усёю прыродаю. А перад цярпеньнямі вялікімі і вялікаю перамогаю забываюцца драбязгі жыцця — і ўсім добра, як дзецям аднаго рупнага бацькі.

Зося. А як цяпер у гаі нашым добра, ня выходзіла б, здаецца. А на курганах пралесак, пралесак! А сону ж!.. Пойдзім заўтра, Васілька, збіраць.

Прасіня. А, от ішчэ што выдумаі! Ніхай хоць спачыне крыху. Думае, як ёй німа чаго да работы, так і кожнаму. Дый сама мне заўтра памагаць будзіш — трэба ж ўжо што пачынаць к Вялікадню гатаваць.

Кунцэвіч. А от скажы ты мне, пан багаслоў, нешта пра цябе благія чуткі ходзяць.

Васіль. Пра мяне?

Кунцэвіч. А ўжо ж пра цябе. Кажуць, што ты с палякамі хэўру водзіш... Што гэта? Ты сын Андрэя Кунцэвіча, каторага палякі меліся павесіць на ўласных варотах, каторы праз усё жыццё бараніў праваслаўе ад польскага засілья, ты нюхаіся с палякамі? Доўга табе ні гаворучы: каб гэтага ні было. Чуіш?

Васіль. Я с палякамі ніякіх адносін ня меў.

Кунцэвіч. Як-то ні меў? Йшчэ будзе таіцца! А ксёндз Ківуля хто такі? А гэты твой прыяцель, Тарасік — хто яны такія? Ну?

Васіль. Яны беларусы.

* Гаворыць аб сэмінарыі.

Кунцэвіч. Што? Беларусы? Ха, ха, ха! Ну і дурны ж ты, як я пабачу. Тож беларус — значыць перад усім рускі, а то — на табе — паляк і беларус!

Васіль. Яны саўсім ні палякі, а беларусы, і толькі таго, такія самыя, як і я.

Кунцэвіч. Дык і ты беларус? Цікавасьць! Скуль ты такі ўзяўся? Дапраўды, ні разумею, наветрыца такая найшла на іхніе галовы, ці якое ліха? Бацька — рускі, маці — руская, а ён дык беларус! Не, братка, гэта ўсё ніспроста — тут нешта ёсьць!

Дубіцкі. Здэсь ні што иное, какь польская интрига¹².

Кунцэвіч. О, то-то, і я тое скажу! Што ж, малады ешчэ, дурны, тые ляхі, хвароба ім, нагаварылі, а ён дурны і паверыў. Я табе, хлопчэ, кажу, каб гэтага ні было, а то знаіш мяне — яшчэ патраплю гэтые ганоры павыганяць!

Прасіня. От ужо прычапіліся к дзіцяці, з'есьці ні дадуць. Ну што, што ён такое зрабіў, каму якая крыўда ат таго, што ён там с кім знаіцца?

Кунцэвіч. Усюдых ты, баба, нос свой уткнеш, дзе ня трэба. Я ні хачу, каб ён гэтак рабіў, значыць гэтак і быць павінна, хоць там ня тое, што крыўды німа, а нават карысьць каму ат таго якая.

Васіль. Але, татка, трэба ж хоць трошкі знаць тое, аб чым гэтак рэшытэльна гаварыць хочыш. Вы ж заліваеце гразёю лепшыя струны сэрца майго... Я беларус таму, што люблю ўвесь сьвет і ўсіх людзей, а толькі любасьць гэтую выяўляю на сваёй старонцы роднай, для каторай жылі дзяды мае, і на народзе, што некалісь з глыбінаў сваіх выдзьвінуў наш род, даўшы ў рукі яму сьветач веры і праўды, каб ішоў ён сьвяціць і асьвечываць...

Кунцэвіч. Слухай, Васіль, ні ты мяне павінен вучыць...

Васіль. Даўно гэта было і забылася патомкамі адвечная павіннасьць. Сталі яны служыць таму, ад каго ласкі больш дастаніш...

Дубіцкі. Это он про вась, о. Андрей¹³.

Васіль. ...князём сьвету гэтага і разам з імі ціснуць і душыць родную старонку. У мне абудзіўся дух дзядоў маіх і клічэ ён мяне да роднай глебы...

Кунцэвіч. Маўчы, дурню! Ніхто цябе ні пытаіцца, што добра і што дрэнна. Замолад ішчэ вучыць! (Дражнючы.) «Ціснуць... старонку...» У-у, ляхі праклятыя, чакайце! (Жэст грозьбы ўбок.) Пойдзім, Барыс Іванавіч, нам тут, старым, німа што рабіць, тут ужо маладыя праз меру разумнымі сталі, скоро

на бацьку конна узьсядуць! (Выходзе, стукнуўшы дзьверамі. За ім Дубіцкі.)

Дубіцкі (выходзячы). Пойдемъ, пойдемъ! (У бок Зосі.) Хотя, собственно, я скорее принадлежу к молодымъ, нежели к старым¹⁴.

Прасіня. Божачка мой! Васілька, а што ж ты нарабіў? Ня трэба ж было ўжо яго чапаць, цяпер жа бяды будзе. І табе, і, найгорэй — нешта ўжо напішуць на Максімовічаў — яны ўжо даўно зьбіраліся, ды, мабыць, бацька ні рашаўся. От жаж ліха нанесла гэтага Дубіцкага — гэта ж усё скуе.

Зося. Мамка, я яму проста скажу — ні маіце тутка чаго рабіць, бярыце свайго гарбуза і едзьце к ліхой гадзіне.

Прасіня. А ты, блазьніца, надта ні ўслухоўвайся тут. За каго табе скажуць ісьці, за таго і пойдзіш: ішчэ перабіраць уздумала, паненка гэтка!

Васіль. Я, мамка, спаць пакладуся, а то дужа змораны.

Прасіня. Але ж, але ж, кладзіся сыноч, пэўне, дужа змораны. Можа заўтра, дась Бог, наш стары супакоіцца і з табою як пагодзіцца. Будзе ўсё добра. Ну, дабраноч табе (цалуе ў лоб.)

Зося. Дабраноч, Васілька! (Зося і Прасіня выходзяць.)

Васіль (адзін). Як жэж аднак бацька на мяне ўзлаваўся! І чаму гэта так яго абыйшло? Э, мусіць, проста не ў гуморы і толькі таго. Заўтра пагодзімся, я яму скажу ўсё як мае быць і павінен ён будзе прызнаць, што мая праўда. (Паўза.) Але сягоньні, ешчэ ў хаце агледзіцца ні пасьпеў, зараз ён з вымоваю. Ну, але годзі аб гэтым думаць! (Садзіцца на канапцы, глядзіць на сьцены, аткінуўшыся.) Стары, стары бацькаў дом! Усё тутака ведаіш, помніш, але нейкім іншым, большым, а куды большым, як цяпер. Вырас я крэпка, цесны мне ўжо гэтыя сьцены. І людзі як пазьмяняліся! Некалі, здавалася, як мой тата, дык разумнейшага чалавека і быць ні можа, а цяперака — і бачыў, і стрэў, і гаварыў. Не, і цяперака ён такі самы разумны і добры, але, ведама, стары — за яго часоў людзі праўды йшчэ не бачылі. (Паўза.) Але як гэта ён, добры мой татка, што гэтак мяне любіць, як ён можа ў царкве простым, таксама добрым людзям гаварыць: «Нінавідзьце вунь тых, яны вораті вашыя, яны мяцеж зрабіць хочуць, каб ізноў паншчыну павярнуць...» Стыдна, Божа мой, як стыдна! А яшчэ — «любіце ворагаў вашых...» Не, я ні гэтка буду, я смела скажу, каб усе, хто толькі вушы мае, каб чуў: Любіце ўсіх людзей, бо ўсе яны браты вашыя. Хто нінавісьць мае ў сэрцы, той сябе перш за ўсё губіць». Паслухаюць людзі голасу майго і скажуць: «Годзі вайны, хай будзе згода». І згіне на вечнасьць смутак нашых

палёў, балотаў, а ў заімшалых курганах косьці дзядоў нашых знойдуць нарэшце спакой...

Прасіня (*паціху рашчыняе дзьверы і ўходзіць*). Што ты нешта гэта гаворыш сам с сабою?

Васіль. А? Нічога, так сабе. Я ж, здаецца, толькі думаў.

Прасіня. Неяк гаворэ: косьці дзядоў, ці што. Што гэта ўздумалася табе? Я думала, што ты дрэнна сьпіш ды праз сон гаворыш, дык хацела пабудзіць.

Васіль. Я думаў аб тым, што калі людзі памруць у нінавісьці, дык ім і пасья сьмерці німа спакою, аж пакуль іх хто ні пагодзіць з іхнімі ворагамі.

Прасіня. А як жа гэта нябошчыкаў можна пагадзіць?

Васіль. А калі паправіш тое благое, што яны праз сваю нінавісьць зрабілі.

Прасіня. Ну дык усё гэта добра, але от скажы ты мне (*садзіцца*), ці можа быць гэта праўда, што яны там на цябе гавораць. Гэта ж Дубіцкі вунь казаў, што з палякамі хаўрусуеш, а нават цябе з ксяндзом раз бачылі!

Васіль. Ну дык што?

Прасіня. Дык дрэнь! От, добра яшчэ, дзякуй гэтаму Барысу Іванавічу, а то каб даведаўся хто другі, адразу б з сэмінары выляцеў.

Васіль. Калі ж, мамка, нічога ў гэтым благога німа. Мы павінны любіць нават ворагаў нашых, а тые людзі, аб якіх вы гаворыце, мае прыяцелі. І ні палякі яны саўсім, а беларусы, як і ўсе мы, толькі што каталіцкай веры. Трэба ж нам нарэшце забыцца аб старым варагаваньню, у кожным чалавеку павінны мы брата бачыць, нам трэба разам ісці — будаваць зруйнаваную бацькаўшчыну. Мы гэтага хочым — усе аднаго, хоць рознай мы веры, і мы гэта зробім: адкупім віны дзядоў нашых, што ў дамавіну леглі з нінавісьцяй у сэрцы і ня будзе больш непрыязні ў сэрцах людзей.

Прасіня. Гэта ты ўсё добра гаворыш, а от бацька якраз што іншае гаворэ.

Васіль. Мамка, помніце хіба, як даўно, як я малы ішчэ быў, самі вы мне казалі: «Ня сьмейся, дзеткі, з чалавека за тое, што ён іншай веры, альбо інакшаю гутаркаю гаворыць — што ж ён вінават, што яго бацькі былі такой веры альбо гэтак гаварылі», і ішчэ памятаю я: «Вераў шмат ёсць, а Бог адзін і ўсе веры ад яго, ён толькі і ведаць можа, чья вера справядлівая».

Прасіня. Дык я ж, дзеткі, і цяпер тое самае скажу, але што ж ты зробіш з бацькам — усё бубніць: во, палякам зробіцца, здрайцаю. Ты ведаеш, ня можа ён ніяк забыцца, як

некалісь яму прыйшлося хавацца ад паўстанцаў. Можна б тые нічога яму і не зрабілі благога, але ж страху было! Бо чутна было, што вельмі ж яны над духоўнымі здзекваліся, а некага нават павесілі, ці што. Ну дык ён усё аб гэтым помніць і гаворэ: «Хоць мне найлепша паляк, але ў ім схаваны зьвер сядзіць. Дай толькі ім волю, ізноў будзе!..» Што будзе, ён ні гаворыць, адно вачамі блысьне.

Васіль. Мамачка мая, ну ніхай — тья былі вінаваты, але ж іх даўно німашака, нікаторыя на той сьвет пайшлі даваць самому Гаспадару отчот, а нікаторыя душацца ў казематах, у шахтах. Дый тые ж — што яны? Яны ж толькі волі хацелі, бо жыцьцё ім бяз волі няміла было...

Прасіня. А ўжо ж... хто шмат мае, таму больш хочацца.

Васіль. І яны ж любілі, горача любілі старонку нашую, ды хацелі, каб яна красавала, каб усім было добра. Ні паншчыну яны павярнуць хацелі, а зрабіць усіх роўнымі; а для сябе яны хацелі — толькі каб працаваць можна было на карысьць роднага краю. Ім ні давалі — ну яны і кінуліся вопрамецьцю, каб самым узяць. І што ім часамі на дарозі стаяла, мусілі перакуліць... тады ж вайна была.

Прасіня. От бачыш, сыноч, от як станеш ты гэтак там свайму інспэктару гаварыць, ці каму, от тады і будзе бацьком пацеха...

Васіль. Цяпер — нікому гаварыць ні буду, але прыдзе час!

Прасіня. Ой, сыноч, што мне клопату з-за цябе! І бацька заўсёды спакою не дае, усё «збалавалі хлопца, скоро волю спазнаў», а тут і ад людзей ішчэ весткі благіе чуіш (*абыймаючы*). Ведаіш, Васілька, пакінь ты думаць аб усім гэтым. То ж гэтулькі думак меўшы галава зьсівец зараз. Лепей от канчай скоранька навуку, а мы табе пару знойдзім — харошую, харошую дзяўчыну — будзіш сабе бацюшкам, як усе твае дзяды і прадзяды.

Васіль. Я, мамка, пайду гэтаю дарогаю... толькі мэта мая, мусіць не тая крыху, як вы думаіце. Я пайду ні дзеля сябе, а дзеля народу свайго, дзеля сваёй ідэі. Жар сэрца свайго нясу аддаць ім, угрэць іх скалелыя душы. І калі тое, чаго я для іх хачу спаўняцца пачне, дык я буду шчасьлівы, і лепшай долі ніпатрэбна мне будзе.

Прасіня. А як увесь жар аддасі, дык і самому холадна зробіцца. Э, дзіця ты яшчэ, дзіця малое! (*Устаючы*.) Сьпі от лепей, набірайся сілы. Ну дабраноч (*цалуе*), пайду і я спаць. (*Выходзіць*.)

Васіль тушыць лямпу, хутка разьдзяецца. На сцэне — поўная цемь, Васіля ні відно. Укленчыўшы на канапцы, ён моліцца.

Васіль (моліцца). Божачка мой! Пагадзі людзей усіх, злучы іх сэрцы і рукі. Асьвятлі розум іхні, жывою зрабі волю іх. Зьмілуйся над маёй Бацькаўшчынай, Божа. Гармонію, гармонію дай людзям, краніся іх жыватворнаю адзежаю сваёй. Уваскрасі, Божа, старонку маю родную, як уваскрасіў Лазара і сам уваскрос у сэрцах нашых!

Кладзецца спаць, нешта мармычачы. Раздаецца ціхая музыка, робіцца яна ўсё грамчэй і грамчэй. Прыпамінае сабою калысачныя мелодыі, толькі яшчэ больш мае задумы і нядолі ў сабе. Чуден нават як бы сьпеў. Раптам з'яўляецца святло і, ўся ім аблітая, бачыцца княжна. На галаве мае карону з чэрняў, рукі звязаны. На твары — вялікае цяпненьне. Васіль ужо заснуўшы.

Васіль (праз сон, манатонна). Хто ты?

Зданьне. Я — маці твая спрадвеку, маці дзядоў тваіх. Пакінулі мяне дзеці мае ў зьдзеку і няволі, вянок з чэрняў узлажылі на галаву маю. Хіба яны дзеці мае? Ты ядыны сын мой, ты мяне выратуеш.

Васіль (таксама праз сон). Скажы ж, як?

Зданьне. Я сама скіну чэрні і змыю попел з галавы маёй. Ні баюся я болі і ранаў, што на мне. Ува мне ёсьць рана, сьмяротная рана. Загой яе і адживу я, закрасую я, як ніколі ўперад. Душа мая на дзьве палавіны дзеліцца: ужо крэйдай пазначылі рыску і штодня глыбей і глыбей уразаецца нож у сэрца маё. Ты, сыноч, малады і сьмелы, вырві ты нож з сэрца майго, ні дай разыйсьціся наўекі разьдзеленым часткам.

Васіль (ухваціўшыся). Я вырву!

Зданьне. Толькі ж моцныя рукі трэба мець на гэта, моцныя рукі, адданая сэрца. Ні адным высілкам, а цэлым жыцьцём сваім вырвеш дзелючы нож. І калі нож гэты ў тваё сэрца ўваткнецца і згінеш, яго вырываючы, краскамі вясны будуць засыпаць дамавіну тваю пагоджаныя дзеці...

Васіль (валючыся на падушку). Хай будзе гэтак! (Засынае.)

Зданьне растапляіцца. Чутна йзноў музыка тая ж, што і ўперад.
На сцэні цёмна.

Заслона

АКТ II

Вялікодная ноч. Цьвінтар рэдка засаджаны кусточкамі агрэсту. У глыбіне сцэны ў аддалі відна на ўзгорку цэрква, асьвечаная агнямі. Перад ёю па ўсім цьвінтары шмат калёсаў. Атрэжаныя коні ядуць з вазоў; на вазох седзяць дзе ня дзе селяне. На сцэне ля задней сьценкі пад кустом агрэсту седзяць старцы і

сьпеваюць. З бакоў стаяць вазы і коні. З правага боку грамадка мужчынаў з цыгаркамі ў зубах — жвава гамонюць. У глыбіне сцэны з левага боку ўвесь час пераходзяць людзі, ідучыя ў цэркву, найбольш маладзёж, але ёсьць і старэйшыя. Нікаторыя застаўляюцца перад старцамі, кідаюць грашака ў шапку і гавораць па адным імёны сваякоў. Старцы імёны гэтыя сьпяваюць.
Званы гудуць.

Старцы. Памяні, Божачка*,
Ды душачкі змарлые
Іванку, Сьцяпанку,
Міколку, Параску і т. д.

Праз увесь час чуен іхні сьпеў, то крыху сьціхаючы, то ізноў мацнейшы.

Першы селянін. А я так думаю, што з гэтых школак ніякай карысьці німа. Ну што з іх — цэлую зіму дзеці мэнчуцца, бегаюць, мёрзнуць, гэтулькі трудоў кладуць — і нічога, нічога, браткі мае, ані. Гэта ж мой Ільюк тры зімы бегаў у школку, экзамену здаў — ну, думаю сабе, ужо сына вучонага маю. Кажу неяк: «Ільючок, сыноч мой, пачытай жа ты мне што якое, прасьвяці маю цямнату, ты ж бо грамацей». А ён мне што на гэта, як вам здаецца, людцы мае?

Другі селянін. Кажы, што ўжо забыўся! Хэ, хэ!

Першы. Не, кажы: «Я толькі пры вучыцелю магу чытаць, а адзін ні патраплю». А, думаю, каб цябе паветрыя і з навукаю тэю, дык да вучонага сына трэба йшчэ вучыцеля наймаць!

Трэці селянін. Мусіць такі нашыя дзеці да навукі ніскладны.

Першы. Эт, што гэта гаворыш, сусед, аж слухаць брыдка. Што ж у іх ні галовы на плячах, альбо ў галовах мякіна? Тут, маім зданьнем, іначэй трэба вучыць. Каб гэта яны не па руску ламалі язык нашым дзецям, а па наскаму вучылі, дык нябось! Нешта б і ў іхніе галовы ўлезла!

Другі. Ведама, йшчэ як! (Гамонюць далей, але слоў нячутна.)

Марыля (уходзе і застаўляецца, абярнуўшыся ўправа). Зоры неба, святых вочкі! Адны вы сьцеражыце зямелькі маёй, праводзіце долю народу майго. З вышні сваёй усё бачылі вы ў глыбіне вякоў, таксама бачыце і праз шарызну будучыні. Калі ж усміхнецца ўрэшці нам, калі здзейсьняцца сны, навеяныя вамі? От людзі — ня ведаюць, хто яны і дзе добра шукаць павінны, і ніхто іх

* Тут і далей у п'есе да песняў на адваротным баку ліста ў арыгінале падклеены ноты.

ні навучэ... але каму ж і вучыць? Я б навучыла, бо я ведаю — болей толькі сілы дадай мне, Дух Жыватворчы! (Падыходзе да старцаў, кідае грашака.)

Старцы. А Юр'ю, Магдалені,
Кандрату, Крыштыні,
І ўсім іхнім дзеткам,
І гадуі, Божа, скацінку,
Кароўкі і авечачкі.
А дай жа, Божа,
Шчасьця, здароўя.

Марыля.
Матцэ Белай Русі,
Яе сірым дзеткам,

Забытым палеткам,
Зьдзірванелым пусткам,
Ні сеянай ніве,
З'імшалым курганам,
Крывавым палянам,
Зямлю абудзі,
Да сьветла вядзі.

Старцы.
Матцэ Белай Русі,
Яе сірым дзеткам,
А ручы ж, Божа.
Забытым палеткам,
Зьдзірванелым пусткам,
Ні сеянай ніве,
З'імшалым курганам,
Крывавым палянам,
Зямлю абудзі,
Да сьветла вядзі.
А дай жа, Божа,
Шчасьця, здароўя
Марцісі, Піліпу і г. д.

Марыля адыходзе.

Адзін з таўпы (да другога). Каго гэна дзяўчына памінала?

Другі. А Бог яе ведае. Нешта ніяк я ні ўцяміў.

Марыля. Чаму я адна, саўсім адна? Народ мой святкуе вялікае свята адраджэньня, а я... Я адрэзана ад яго гэтымі сьценамі! Але прыдзе час, і пабурацца сьценкі, бо яны — чын рук людзкіх. Перамагу і я іх цяперака, пайду, ні збаюся! (Ідзе да царквы.)

Першы селянін (седзючы на возе, да другога). Ці бачыў ты, гэта ж паненка Максімовічышка ў царкву пайшла.

Другі. Але, неяк дзіўна нават, такія заядлыя палякі...

Першы. Якіе палякі? Каталікі яны, а не палякі...

Другі. Ну, ніхай сабе, ні ўсе роўна — ні кіем, ды палкай! Цікава, што б то бацька сказаў, каб ведаў?

Чацьвэрты селянін. А мо' ж ён і ведае?

Другі. О, дзе ты відзеў, так бы ён яе і пусьціў.

Першы. А як на мой погляд, дык што там такое? Ні ўсё роўна Бог? Той самы і Езус і Матка Прачыстая, што ў царкве, то і ў касьцёле.

Трэці селянін. А ні скажы, браток, у касьцёле арган йграе, а ў нас толькі дзяк цягне, гэта саўсім што другое.

Першы. Э, што там! Усё роўна малітва, абы шчырая.

Трэці. Ого, усё роўна! Як на арганах йграюць, дык жаж і Богу ахвотней слухаць. А ў нас што? Поп бэкне, а пасья дзяк равець, дык Богу і збрыдае слухаць: пераверніцца на другі бок — і рабі тады што хочыш. От дзеля таго ж паляком, ці як кажэш, ваша, каталіком і ўдача ўсялякая. Летась жа хто сена зялёнае зьвёз — Максімовіч, а ў нас уваўсіх пагніло. І ўсё яму ўдаецца. Гэта ж надоячы, колькі ён валоў у мястэчку прадаў, ня чуў, ваша? Пяць ёрмаў, здаецца, ці што? А наш брат калі прадасьць? А гародніну, каб ты палядзеў, дык гэта ж дзіва: капуста як лапушыньне...

Чацьвэрты. Агародніна добрая, бо дачку ўдалую мае, яна ж ўсё ў яго каля хаты камандуе.

Трэці. Што ўдалая, то ўдалая, німа што казаць. А разумная, дык гэта проста дзіва, скуль у бабы гэтулькі можа быць таго розуму?

Першы. Што ж, усюдых вучылася. Гэта ж бацька казаў — у Вільні, ці яшчэ дзе за Вільняю.

Чацьвэрты. Але, але... І от скажыце, браткі, што гэта мая значыць: разумная, вучоная ды йшчэ і харошая гэткая, а іначэй як па просту — слова ні гукне! Нейк, памятаю, летась, здаецца, хадзіў я ў двор, меўся прасіць, каб цялушку маю на пашу ўзялі. Аж самога ўдома ні было, а толькі яна. Я-та да яе, ды так ужо і пачынаю: «Проша, ясьне паненкэ, хцэм прасіць», — а яна мне і дагаварыць ні дала: «Ды ні ламайце, — кажа, — дзядзьку, языка, ці ж то мы ўжо па свайму гаварыць не можым». Дык мне аж неяк нідобра зрабілася. Праўда, думаю! Свой чалавек! Яшчэ помню некалісь, як малая была, з маёй Тацьцянкай лётала заўсёды, а я яе тады мёдам ні раз частаваў, а цяпер — на табе, як да якой чужаніцы зьвярнуўся. Дык я ёй тады і кажу: «Даруй ты мне, — кажу, — Марылька, дурню старому, думаў жа, што можа распанела вельмі, дык хацеў як далікатней». А яна тады як стала мне гаварыць, як стала гаварыць, дык ведаіш, браток, лепей як выпавядала — так неяк ясна на душы зрабілася. На ўсё мне вочы адкрыла. «Таму вы, — кажа, — такія цёмныя, у здзеку, пагардзе ўва ўсіх, што ня ведаеце, хто вы, якіх бацькоў дзеці. Мы ўсе, — кажа, — беларусы і сьмела павінны сказаць кожнаму сваё імя,

тады нас шанавачь будуць як людзей, як роўных. А вы, — кажа, — сваёй мовы роднай саромііся, самі сябе ніжэйшымі ад людзей лічыце». Думаю сабе — праўда! І як запала гутарка гэтая неяк у сэрца, дык ведаіш, браток, спакою ні маю. Гэта што я працую, як чорны вол, увесь сьвет хлебам кармлю, то я дурны, то мяне пагарджаюць, а які гультай, што толькі есьць ды сьпіць, ды за гэта йшчэ грошы бярэ — дык яму і пахвала?! А мая і гутарка благая, і сам я, ведама, мужык, апошняе стварэнне. Дык не, нідачаканьне! Я — важней за ўсіх, бо без маёй працы сьвет бы згінуў. Я цяпер ведаю, хто я!

Першы. А мусіць то гэта і праўда, што яна казалася, гэтак ужо шмат хто гаворэ — от і Васіль папоў, і гэны Пятрусь Млынавіцкі, Пранцысёў сын. Разумныя гутаркі ад іх чуеш, так бы проста і слухаў, здаецца.

Другі. От і Васіль папоў, які, здаецца, добры, разумны хлапец, другі з яго розумам ды навукаю ад нашага брата за мілю б трымаўся. Што яму з цёмнымі мужыкамі вайдацца, ён усё роўна якім небудзь важным будзе, мо' гініралам альбо архірэям якім, а ён як прыедзе дамоў — увесь час на вёсцэ сядзіць, да мяне часта заходзіць — усё нешта з маім Сідарам гамоніць. А Сідар упярод, дурны быў, толькі йшчэ з салдатаў вярнуўся, дык іначэй як па маскоўску і да мяне ні адзавецца. Аж неяк і Васіль прыходзе, вітаіцца гэтак з Сідарам, а той — «Здравім жалаім». Зморшчыўся неяк Васіль мой ды і кажэ: «Братка, я ж табе ні фітфобель, будзем лепш між сабой гаварыць, як даўней гаварылі». І цяпер мой Сідар крыў Божа каб якое маскоўскае слоўца, з пісарам нават і то па наскаму гаворэ. А такі добры да мяне ды да ўсіх зрабіўся, проста не пазнаць — ані тэй пыхі, што ўпярод была. Упярод бывала на работу будзіш раніцай — агрызнецца: «Ідзі сам рабі, твае дзеці хлеб ядуць, а я на сябе йшчэ нараблюся». І сьпіць сабе да паўдня. А як за стол палудняваць, дык першы — на кут і нікога не чакае есьці. А цяпер — дык і ні падобна нават, як упярод было. Каб ён на кут пры мне сеў, а мне дзе прышлося з краю, дык крыў Божа! «Што гэта, — кажа, — татка, я малады, смар- кач яшчэ, а тваіх трудоў ні ўшаную». І хоць ты засячы яго на мейсцы — на кут ні сядзе. А на работу дык раней мяне ўстае. «Ешчэ, — кажа, — пакачайся трохі, тата, я адзін спраўлюся». Во як!

Трэці. А бач, гэта ж ужо з царквы ідуць! Зараз яечкі пасьвяцім — і дахатачкі.

Чацьвёрты. А ўжо ж бо і пара, зараз сонейка зайграе.

У глыбіні сцэны відна шмат народу, ідучага з царквы ў левы бок.
З таўпы выходзе Марыля.

Марыля (становячыся). Што гэта чула я? І дзе? Ён, Васіль Кунцэвіч гэткае словы сказаў? Ды йшчэ ў царкве, дзе тысячы людзей слухалі яго! Няўжо ж гэта мне ні прысьнілася? (З ударам.) Не, гэтак было! Як поўна душа мая! Мушу з ім канечне пабачыцца, пагаманіць, хоць тут што! Ён павінен сюдою ісьці дамоў. А, от ён!

Падыходзе Васіль, пабачыўшы Марылю, застаўляецца ад неспадзеванья.

Марыля. Чакала вас я. Я хацела сказаць вам... Тое, што чула я ў словах вашых да глыбінаў апошніх скалыхнула душу маю.

Васіль. А, гэта вы! Мяне вельмі цешыць, што вы мяне зразумелі.

Марыля. Тое, што даўно рвалася з сэрца майго, каб увайсці ў сьвет, вы ў сьвет кінулі — і я чула, як анёл знойдзенай праўды праляцеў праз гушчу людзкую.

Васіль (з задумай). Дзіўна, дапраўды, неяк і мне самому. Я ні думаў, ні зьбіраўся ўпярод сказаць ім тое, што сказаў. Але на вуснах іхніх пабачыў усмех уваскрасеньня. І сіла нейкая прымушала мой язык гаварыць словы, каторых сам не спадзяваўся, выслаўляць думкі, што ўпярод толькі ў сэрцы жылі.

Марыля. Як учула я вашыя словы, грымотам веснавым абудзіліся ўва мне паўсонныя абразы мараў, ідэяў улюбленых. І зрабілася мараньне волявай пастановай, законам жыцьця. З дзяўчыны задумлівай у адзін момант зрабілі вы чалавека, з напружанымі мышцамі ідучага на барацьбу. Кажыце ж мне, кажыце далей, давайце мне глянуць у даль дарогі, па якой пайду.

Васіль. Глядзіце ж! Вось поле, узаранае векавымі нягодамі, людзі, што ў цемры ходзяць і ня ведаюць пра сьветласць Духа. Набаром севальню, поўную сонцавых прамянёў, і пойдзім па старонцы роднай, шчырай жменья сеючы вышнюю сьветласць. Узрадаванья твары будуць пазіраць услед нам і дадуць сабе самі прысягу: гадаваць зярнё сонцавая, як сваю зрэнку. А як вырасьце ў душах іхніх Вялікі Дух Розуму, самі сабою, як сьнег даліны на вясну згінуць усе зморы цяперашніх дзён. Ці бачыце ужо дарогу сваю?

Марыля. Бачу і чую, і сэрца маё радасьцяй поўна. (Паўза.) Скажыце мне... таварышу..., бо ж мы таварышы, праўда?

Васіль. І ня толькі таварышы, а даўнія сябры, мала што ні брат з сястрою. Слухайце, будзем між сабою, як даўней былі дзецьмі. (Бярэ яе за руку.)

Марыля. Ну добра! Дык скажы мне, Васілька, скуль ты гэтых думак набраўся? От гады якіх тры, як мы не бачыліся, і гэтак змянілася ўсё ў нас. Ну, але я проста толькі вырасла, з дзіцяці на дзяўчыну, а ты!.. Калі ўбачыла цябе гэнак тварам к твару стоячага з тысячамі людзей і агнёвымі словамі запальваючага порах істотаў іхніх, мне ўспомніліся старадаўнія прарокі, што прыносілі весткі праўды з неба; тые, што пламень маладосці ўлівалі ў чэрствыя сэрцы, прымушалі грубых і дзікіх людзей папяліць галовы сабе і йсьці ў пустыню, шукаючы пакуты. Дык скажы мне, хто ўліў сілу гэтую ў цябе?

Васіль. Ты пытаешся аб сілу? Гэта сіла зняважанай годнасьці людзкой. У лахмацьцё і атопкі прыбрана імя нашая і пастаўлена на рынку, каб кожны, каму толькі ахвота, мог назьдзекавацца над ім. Стогнуць пушчы нашыя ад праклёнаў жыцьцю, што шле ўся скрыўджаная старонка. Як у буру матаюцца хвойкі, што на пасецы засталіся, гэтак плачуць, прычытаюць дзяцей пазбаўленыя маткі. Чакае зямля ўся ўсходу сонейка — і ня ведае, ці прычакаецца. Хто ж усьпіць, супакоіцца ў гэтую ночку, хто ні напружыць апошніх сілаў, той, пэўне, і трубы арханёла апошняе не пачуе.

Зьбліжаюцца ідучыя з цэрквы Зося, Дубіцкі і пісар.

Зося. Куды ж ты ўцёк ад нас, Васілька, шукаем цябе, шукаем — нават з табою і не пахрыстасаваліся* мы. Ну, Хрыстос уваскрос! (*Цалуе брата, пасья вітаецца з Марыляю.*)

Дубіцкі. Ну, а хто же, спрашываецца, оть этого в убытке? Вы со мной похристовались, а Василь Андреевич тоже здесь христовался... целый часъ. Здравствуйте, Мария... Мария Сигизмундовна, очень радъ былъ видеть васъ въ православной церкви. Так сказать, заблудшая овца. А засимъ позвольте съ вами похристоваться. Христос воскрес!¹⁵

Марыля. Мне здаецца, ні варта. Мой Хрыстос яшчэ ні ўваскрос, а ваш ніколі ні ўваскрэсьне. (*Заварочуіцца ад яго і ідзе ў левы бок разам з Зосяю.*)

Дубіцкі (*усьлед*). Однако, чертъ возьми!¹⁶

Пісар (*да Васіля*). Дорогой мой Василь Андреевичъ, и какъ ты сегодня хорошо говорилъ, так просто передать не могу моихъ чувствий: до того, знаешь, хорошо, что

*Расейскі звычай вітаць кожнага на Вялікдзень словамі «Хрыстос Уваскрос» і пацалункамі.

мне просто подумалось, да не разговелся ли это онъ уже очищенной? Только вотъ одно — никакъ не могу понять, о чемъ ты это все толковал мужичью? И что они из твоей проповеди-то поняли?¹⁷

Дубіцкі. Дась, Василий Андреевичъ, позвольте и мне васъ поздравить съ чрезвычайно удачно произнесенной проповедью. Скажу вамъ, откровенно, что за такую проповедь и особенно так произнесенную (хотя, долженъ сказать вамъ, что вы несколько увлеклись, а увлекаться никогда не следуетъ), такъ я говорю, за такую проповедь самый строгий преподаватель гомилетики* меньше пятерки съ плюсомъ поставитъ вамъ не могъ бы. Не могу вамъ, однако, не указать на одну маленькую погрешность — это страшная неясность смысла. Все время вы говорили о предмете настоящего праздника в такихъ туманныхъ и символическихъ выраженияхъ, что я никакъ не могъ понять о евангельскомъ вы событии говорите или рассказываете какую-нибудь вами же придуманную сказку!¹⁸

Васіль. Я адну праўду казаў, але праўда ўходзіць толькі ў сэрцы для яе расчынення. (*Звяртаючыся да грамадкі людзей, што падыйшлі да яго і, відаць, хочуць нешта сказаць.*) Што хочаце сказаць вы?

Пярэдні. Мы прыйшлі сказаць табе аб тых думках, якія абудзіла ў нас усіх твая прамова. Гэны мучэльнік, што яго зняважалі і крыжавалі, ад каторага аднялі нават імя яго, гэта наш народ беларускі, гэта мы самі. Мы бачылі твар Збавіцеля сьвету, штодня церпіць ён мукі і наруганьня разам з намі. Верымо словам тваім, што прыдзе і для нас вялікі дзень Уваскрасеньня, што адживём і ўстанем да яснага жыцьця. Скажы ж нам урэшце, калі мае быць гэтае сьвята праўды, ці пабачуць яго хоць вочы дзяцей нашых?

Васіль. Ці ж чалавек можа вокам сваім перамагчы імглу будучыні? Але бачу вашыя вераю і гатоўнасцю поўныя сэрцы і скажу вам хоць тое, што сам знаю. Тады прыдзе апошняе Уваскрасеньне, як вырасьце зерня вышняга Розуму, што пасеяна і ўжо абыйшло. І хвала наша будучая гэта плады з дрэва Розуму.

Пярэдні. Мы з вераю будзем чакаць. (*Уся грамадка адыходзе.*)

Васіль (*усьлед*). І кажу вам: прычкакаіце! (*да Дубіцкага і пісара.*) Вы бачыце, яны зразумелі.

* Навука аб царкоўным прапаведніцтве.

Дубіцкі (*са злосьцю*). Тепер я знаю, о чым вы, сударь, гаворили в церкви. Да, это очень похвально! А знаете ли вы, чымъ это пахнет? Вѣдь это же бунтовничество, сепаратизмъ, польская интрига. Вѣдь за это не одинъ уже вашъ соумышленникъ въ каземате сгниль. (*Пайшэптам.*) И вы сгниете, даю вамъ въ этомъ честное слово, если только не опомнитесь, не пожалѣете отца своего престарѣлого и дорогихъ родственниковъ. А главное — гаворить такие вещи въ церкви! Да подумали ли вы, что вы дѣлаете? Вѣдь узнай только объ этомъ архиерей — и вашего престарѣлого отца какъ не бывало в Красовщинѣ. Запрутъ въ Мухоеды, а то и еще куда подальше. Дась!¹⁹

Васіль. Ні баюся я вашихъ страхаў! Бо што, скажыце, мы, мізерныя людзі? Раней трохі, ці пазьней закапаюць цела нашая ў зямлю, насыплюць курганок, крыж паставюць. Пройдзе які дзесятка гадоў, крыж струхляе, курганок стопчыцца, аб чалавеку забудуцца, калі ён толькі для сябе жыў. А калі жыцьцё яго, уся кроў яго сэрца пайшла на службу братом, о, тады браты помніць будуць і пранясуць імя яго ў вечнасьць. Цяпер вы разумеіце карысьць працы грамадзянскай?

Дубіцкі. Понімаць-то я пюнімаю. А, кстаті, неужэлі вы не можете даже ради праздника гаворить со мною как-нибудь иначе, а не этимъ хамскимъ языкомъ? А вотъ что касаеця нерукотворенного памятника, такъ это вы напрасно — забудуть все, прохвосты, какъ только почувствують, что вы имъ больше не нужны. Это уже, можно сказать, законъ челоўчэскай психікі²⁰.

Васіль. Людзі паасобныя могуць забыцца, але народ ні забудзецца! А калі б і забыўся ўваскросшы народ імёнаў нашых, дык што ж, думаіце можа, што спыню я з-за гэтага тую працу, што пачаў? Дык ведайце ж і не сумлевайціся: тое, што раблю я, раблю ні дзеля падзякі, а дзеля праўды, ні дзеля карысьці, а затым, што ў гэтым жыцьцё маё і ўся яго цана. Бывайце здаровы! (*Адыходзе ўлева.*)

Дубіцкі (*з пагардаю*). Вэбалмошный юноша! Онъ можетъ себѣ совершенно испортить карьеру²¹.

Пісар (*як бы прачнуўшыся*). Господи ты Боже мой, какъ онъ расходился! Ну, ну! Молодая кровь!²²

Дубіцкі (*пазяхаючы*). А знаете, Семень Ивановичъ, пойдёмте-ка что ли разговляться къ отцу Андрею²³. (*Ідуць управа.*)

АКТ III

Хата пасэсара* Максімовіча. З левага боку праз палавіну сьцяны — вялікодны стол, ля задней сьцяны — ядалны і выпівальны сталы. Хата прыбрана ёлачкамі і вазонамі. Дзьверы ў задней сьцяне пад правы бок, праз іх ідуць у рэшту пакояў, і далей у сенцы і кухню. Максімовіч і яго госьць Гжэбнеўскі, камісар таго грапа, ад каторага мае пасэсію Максімовіч, — абодвы стараюцца гаварыць па польску, але ў Максімовіча нічога не выходзе; Гжэбнеўскі гаворыць нішто па польску, але з барсаўскім акцэнтам.

Максімовіч (*у дзвяхрах*). Ну, дык проша ж, проша пана да стóлу, можа пан czego przekaŝi?²⁴

Гжэбнеўскі. Dziękuję, proszę pana iść naprzód.²⁵

Максімовіч. A nie, nie, toż pan jesteŝ gościem u mnie, proszę²⁶. (*Уходзяць і ідуць да велікоднага стала.*)

Гжэбнеўскі. Ach jak to dobrze u pana tu przybrano wszystko! Doprawdy, aż patrzeć przyjemno. To już naprawdę panna Marja tak się starała?²⁷

Максімовіч. А хто ж у мяне больш што зробіць, як ні яна. Ну, хай жа пан сядзе, зараз таго сяго ўкусім. (*Садзяцца каля стала ў глыбіне сцэны; Максімовіч налівае.*) Дык от бачыш, пан, пачалося з таго, што гэты поп каровы мае заняў. Добра, ліха цябе бяры, думаю, заняў ты мае, займу я твае. Аж гэтак і здарылася. Раз неяк, гэтак ужо пад вечар, прыбег мой падпасак, кажа: «Паповая быдла ў гаўсе». Мы гэта скарэй на пярэймы, загналі ў хлёў — усё чыста стадка паповая. Аж увечары і прысылая пастушка, каб я аддаў каровы. Я тады яму і кажу: не хацеў жыць па суседску, ды мяне штрафаваў за каровы, дык ніхай жа плаце і сам. Толькі я па рублю плаціў, а ён па тры хай заплаце. Ы-ых, усхадзіўся мой поп, бегаў, лаяўся, крычаў, а ткі мусіў заплаціць усё акуратне. Але пасля на суд падаў. І што ж, пан, думаіш? За маё дабро дык прысудзілі, каб я і штраф аддаў і каб ешчэ сам заплаціў за тое, што каровы трымаў. Нейначай, даў у руку земскаму, а той жа, як папу — дык і памагая. Чакай жа, думаю сабе, знойдзіцца і на цябе пуга. Прыйшла восень, у папа малатарні німа, арфы німа, бывала ўсё ў мяне пазычаў, а цяпер каб і прасіў — ні даў бы, але ён ужо і ні прасіў, ведаў, што хвігу дастане, дык аж за тры мілі выпісываў малатарню. Ну, а як прыйшлося, схаладнела, у лечы німа чым паліць, тут ужо ня вытрымаў поп, пасылае ліст і вельмі гжэчна, праўда, просіць, каб дазволіў наскіці дроў, як гэта ўжо тут спрадвеку заведзена, а я яму таксама гжэчна: ні пазвалям — і досыць. Ну, тады ўжо ён як узлаваўся, дык і німа

* Пасэсар — арандатар маёнтка або яго часткі.

ратунку, проста з костачкамі б з'еў. Чаго, чаго толькі ён ні вырабляў! Гэтаж, разумее пан, данос, данос на мяне напісаў, што я трымаю школку, а дачка там дзяцей вучыць. Гэта той самы чалавек, што мы з ім гэтак сябравалі, проста, як найбліжэйшыя людзі, як родныя браты...

Гжэбнеўскі. E, wiesz pan, nie miałes s kogo spodziewać się — czyż to z ropem mógł ktokolwiek użyć się!²⁸

Максімовіч. А не, каток, ні кажы. Як быў упярод добры, лагодны чалавек, дык і нісказаць, што поп, а от апошнія часы як паветрыца на іх усіх найшла. Усё ж «рускіе» пайшлі.

Гжэбнеўскі. No to mi się zdaje, że on i naprawdę jest moskalem, więc temu niema co się dziwić!²⁹

Максімовіч. А дзе ты бачыў, каток! Ні ён носам ні нюхаў Масквы, ні яго дзяды, ні прапрадзяды — усе адвеку жылі тутка, на гэтай нават парафії. Дык ён жа па маскоўску рэдка с кім і гаворэ, хіба што з архіерэям адным, а то ўсё па нашаму, усё па нашаму.

Гжэбнеўскі (*насыцярожыўшыся*). Po naszymu? Jak to po naszymu? To jest po polsku?³⁰

Максімовіч. Не, па нашаму, па тутэйшаму, беларускай гутаркай.

Гжэбнеўскі. Ach, to pan ten chłopski język nazywa swoim! Chyba ż pan nie białorusin?³¹

Максімовіч (*здуманіўшыся*). Я — не, не rzeczywiście, ja polak, nu ale jak tutaj, wiesz pan, mówiasia już zawsze tak..., wiadomo, w mieście żyjąc, to ono łatwiej zapomina się tego... tego języka³².

Гжэбнеўскі. No naturalnie. W mieście — kultura, nasze największe obywatelstwo mieszka, — ten wiekiusty zaszczyt Rzeczy Pospolitej! U nas w Mińsku — a broń Boże, żeby ktoś z panów przemówił po prostu. Wszak w jaki wtedy sposób odróżnić szlachcica od prostego chłopa, kiedy i ten i ów, obaj jednym językiem mówią?³³

Уходзе Марыля, нясучы гарбату.

Марыля. Аб чым гэтак спрачаіцеся тут?

Гжэбнеўскі. A dzień dobry, dzień dobry, panno Marja. (Аглядаючы яе.) Jak pani wyrosła za ten czas, panno doskonale wygląda! Co to jest mieszkać na wsi! Rośnie sobie człowiek, jak mówi się, na las patrząc. A ja już tu ojcu rozpowiadam, jakie u nas w mieście porządki teraz. Tak wszystko udelikatniało, co mój Panie! Teraz żadna pokojówka na spacer nie wyjdzie bez kąpielusza, a jak czasem kogo kolwiek szturchnie — inaczej nie powie, jak “prze-

graszam”. Ja widzę w tym ogólne uszlachetnienie uczuć i musli, zdaje mi się nawet, że ci chami, co słowa nie umieją po ludzku przemówić, dojdą wreszcie godności ludzi, chociaż, pewno, przez ogromnie duży czas³⁴.

Марыля. А я дык крыху іначэй думаю. Праўда, я мала бачыла, але дзе бачыла гэтая ўшляхэтненьне, дык вельмі ж малая з яго пацеха. Зверху, праўда, дэлікатнасьць і сумысьне штурхане, каб сказаць “przeraszam”, а затое ў сярэдзіне пуста, а часам — і досыць брудна. І чым больш гэтай зверхунай дэлікатнасьці, тым больш пустаты і броду ў сярэдзіне — дапраўды! Бо такі чалавек далікатны і гжэчны толькі да паноў, ды вышэйшых да яго, а як хто з яго ж братоў, простых людзей падойдзе, дык ані прыступу, такая фанабэрыя: jestem szlachcic, a ty, psia krew, cham.³⁵

Гжэбнеўскі. No, to przecież ma rację. Wszak on już mówi, jak i wszystkie szlachetni ludzi, więc jest bez porównania wyższy od całego tłumu chamskiego³⁶.

Марыля. Пане, шляхэтнасьць ні вэдлуг мовы пазнаецца, а вэдлуг душы і сэрца; а што я праўду кажу, дык далёка от і па прымер ня трэба йсьці. От хоць сабе наш хурман Максім. Адыйшоў быў ад нас, кажэ, паеду ў горад службыць. І праўда, паехаў, службы ў там у нейкага пана, аж пакуль той яго за невашта там ні адправіў. Дык, каб ведалі, як вярнуўся, якім панам зрабіўся — кожная слова на польскі лад наварачуе — спачатку мала што мы бакі ні парвалі, з яго сьмяючыся. Цяпер з ім адзін клопат, ужо чакаім як сьвятога дня, калі яму год кончыцца: от усё выдумляе, муштруе, з рэштаю службы есьці разам ні хочэ, камандуе заўсёды гаспадыні, каб налівала яму асобне, бо ён «разам з мужыкамі» есьці ня можа. А сам такі то пан — бацька цэлы век сьвіньні пасьвіў у Данілавічах. Не, панок, хто свайго выракаіцца — ці то селянін просты, ці вялікі пан — адна ім мусіць быць пашана: апошнія гэта ўжо людзі.

Гжэбнеўскі (*усьміхаючыся*). Ale dziwno mi, czemuż to pani wciąż mówi tą chłopską gwarą ze mna, takim że szlachcicem, jak i pani. Przecież mamu mowę ojczystą, najpiękniejszą w świecie całym³⁷.

Марыля. Дык я ж і гавару нейначай, як сваёй бацькаўскай мовай.

Максімовіч. Coż to ty duszko wymyślasz? Wszak umiesz po polsku³⁸.

Гжэбнеўскі. No, chyba ż pani nie jest białorusinką, jak to teraz dziwacy znachodzą się?³⁹

Марыля. Ласьне, я беларуска. І мова бацькоў маіх для мяне харашэй за ўсё ў сьвеці.

Гжэбнеўскі. Co to jest doprawdy z panią? Jakos pierwsze nie słyszałem takich rozumowań...⁴⁰

Максімовіч. At, co tam pan na nią zwracasz uwagę, wiadomo — блазьніца і толькі таго⁴².

Марыля. Не, татка, гэта ўжо німа што: і я ўжо пры розуме і ні трэба гэтак казаць. Мы павінны сьмела ў вочы кожнаму сказаць, што мы беларусы і імені гэтага не баімося. Годзі тапталі ў балота нашу душу, нашыя думкі. Пара ім закрасаваць на ўсё хараство, якое ў іх захавана. Трэба зразумень нарэшці, што чалавек, калі сваёю гутаркаю гамоніць, дык усё роўна хораша: ці гэта жыд, ці цыган, ці паляк, ці літвін, ці беларус. Подлуг Бога ўсе роўныя — і людзі, і народы.

Максімовіч. Скуль ты гэтага глупства набралася? Вычытала дзе, ці якое ліха? Што гэта пляцеш?

Марыля. Я праўду кажу і з свайго розуму. І калі вы, старэйшыя, гэтага слова даўно жаданага і збаўляючага ні скажыце, дык скажым яго мы, маладыя.

Максімовіч. Добра, што прыйшла! Ідзі от лепш прынясі нам йшчэ па шклянцэ гарбаты. І без тваёй тут гутаркі ў галаве круціцца.

Марыля бярэ шклянкі і выходзе.

Гжэбнеўскі (*абціраючы хусткаю пот з лысіны*). Jednak nie spodziewałem się tego od pańskiej córki⁴².

Максімовіч. Nu tak, cóż zrobisz — jedynaczka, jak ten mówi⁴³.

Гжэбнеўскі. Nie, ależ to okropnie! Taka śliczna papna i gartem — mówi po chłopsku! Wszak ona może sobie tym dużo-dużo popsuć!⁴⁴

Максімовіч. A już mówiłem jej, mówiłem i dosyć powiedziałem, niech już ją mąż przeucza, a ja już nie zdołam. Nu a cóż w Michałowie słyhać?⁴⁵

Гжэбнеўскі. A co tam — wszystko po staremu. Czekali wszystko dziedzica, miał właśnie przyjechać na zawarcie kontraktów, ale coś mu przeszkodziło, więc nie przyjechał; już, mówi, chyba na przyszły rok postaram się⁴⁶.

Уходзіць Кацярына, прыносіць гарбату і зноў выходзе.

Максімовіч. A to jak raz na mój kontrakt: tak, na przyszłą wiosnę mojej posesji termin schodzi⁴⁷.

Гжэбнеўскі. Otóż mówiliśmy z dziedzicem i o panu. Właśnie był on w Milewiczach, a tam, wszak pan wie, gospodarzka zapuszczona, ten stary już nie zdoła, a parobcy

korzystają z tego. Więc pan dziedzic nadjechał niespodziewanie jakoś, na rewizję, zobaczył, że gospodarzy się źle, że ziemia wypustoszona, bo on, pan wie, bydła trzyma tylko same resztki: to u niego porozkradano, to zdechło. A do tego jeszcze nikt dziedzica nie przyjął — stary był chory, w łóżku leżał, a więcej tam niema komu rozporządzić się, i wyjechał pan dziedzic głodny. Przyjechał do nas, do Michałowa i mówi: "Tego Milewickiego koniecznie wypędzę na wiosnę, tylko psuje mi fundusze. I w ogóle, mówi, trzeba poczyścić, — tak i powiedział — poczyścić dzierżawców. I zaczął przeliczać, kto tam stary, kto nieumiejętny, kto hula, pijaczy. Doszedł do pana. "Nu, — mówię, — ten jeszcze człowiek w sile wieku, a gospodarstwo u niego najlepiej prowadzi się w całym powiecie"⁴⁸.

Максімовіч. A oto daj Boże zdrowia panu. To cóż on powiedział?⁴⁹

Гжэбнеўскі. To, powiada, — "ten niech sobie siedzi, tylko, powiada, podwyższyć mu dzierżawę na jakie półtysiąca"⁵⁰.

Максімовіч. Ну, то дзякуй Богу і за тое. А już ja przelęknę się, jak pan zaczął mówić. Cóż pan myślisz? Tak, prawdę mówiąc, wyprowadź on mnie teraz z tej mojej Krasowszczyzny, to ja bym nie wiedział, co ze sobą robić! Doprawdy!⁵¹ To ж ведаіш, пан, жыву тутака ад таго часу, як радзіўся, і бацькі мае жылі тут, і цэльны род — яшчэ ад часоў грабіаго Жапа, — калі тое было! Дык у яго мой прапрадзед служыў у адміністрацыі і пад старасць пацадзіў яго грабіа на гэтым кавалку зямлі і так powiedział: ото бѣдзеш miał, stary, sobie na przeżycie do śmierci⁵². Ну, а як памёр стары, ад сына яго запатрабавалі ўжо дзяржаву і ён плаціў, і плацім усе мы аж дагэтуль, акуратне, як мусіць ніхто.

Гжэбнеўскі. A, tak, tak, już nad pańską akuratność ja sobie i przedstawić nie mogę⁵³.

Максімовіч. А гэты дамок мой! Пабудаваў яго йшчэ мой дзед, як быў малады. Мне цяперака 50 год, а ўжо як памятаю дзед, дык быў сівы і саўсім стары. Значыць ужо каля соткі гадоў і хаце гэтай. Каб з яе мне выйсьці прыйшлося! Не, я б з яе ні выйшаў, я б памёр гэта, якой бы там ні было сьмерцай, а жывым бы не выйшаў. Тутка, йшчэ памятаю, мамка мая заўсёды мне, прадучы, казкі казала, такія цудоўныя, такія салодкія, першыя дзіцячыя казкі. Тут і татка памёр, прастудзіўся, бедак, едуць з гораду. Тады я з маткаю адзін застаўся гаспадарыць, яшчэ малады быў хлапчук, а нічога, спраўляўся ёмка. Пасьля спадабалася мне тут суседава дачка, Якімчышка

яна з роду, узяў, пажаніўся з ёю. Шчасьліва жылі мы з сваёй Анеляй, проста, як на зямлі й ні трэба лепей, цэлых пяць год; аж наляцела паветрыца — гарачка, па-несла маю Анельку на той сьвет...

Гжэбнеўскі (*наліваючы сам сабе*). Panie, a kto panu tę wódkę robił, to wiesz pan, bajeczna wódka!⁵⁴

Максімовіч. Ды мая ж усё гаспадынька, дачушка мая. Яна ўсё можа, дасьціпная дзяўчына. Яна і да навукі самая першая, і да гаспадаркі.

Гжэбнеўскі. A wiesz co, pan, pam do pana bardzo ważny i pilny interes⁵⁵.

Максімовіч (*страпянуўшыся*). Можа яшчэ што аб арэндзі.

Гжэбнеўскі. Nie, panie, to już więcej ze spraw osobistych, jak to mówi się. (*Устае з чаркаю*.) Właśnie, jak dawniej mówili, u was towar, u nas kupiec. Zróbmy interes⁵⁶. (*П'юць*.)

Максімовіч. Э-ге, вось пан да чаго. Дык пан, кшталтам тым сватам да нас прыехаў. Просім, просім, радасна вітаем. А хто ж такі маладзенец?

Гжэбнеўскі. Właśnie, pan mnie trochę nie zrozumiał. Przyjechałem, że tak powiem, swatem od siebie, prosić o córkę pana za małżonkę dla siebie⁵⁷.

Максімовіч. Тэ-эк... (*Паўза*.) Бачыш, пан, рэч такая. За дачкою я вялікага пасагу ні даю, хоць, пэўне ж, усё што маю, усё ёй дастанецца, ні кому другому, але ўсё гэта так мала знача ў параўнаньні да яе самой, што тут я ні судзьдзя — пытайся пан дачкі. А як дачка на згоду пойдзе, дык я ж абедзьвюмі рукамі пабаслаўляю. Ці ж мне гэта можна спадзявацца на такога зяця, як пан? Што я — просты шляхтун, цёмны, адным словам, мужык, а пан і роду важнага і навукі ўсякія скончыў.

Гжэбнеўскі. No pewno że tak. Ale nie rozumiem, jak to pan możesz zdawać się na decyzję takiej młodej dziewczynki, która w kwestyjach życia nic absolutnie nie rozumie⁵⁸.

Максімовіч. А як жа пан яе за жонку бярэш, калі яна саўсім яшчэ блазьніца? Яно то і мне неяк у галаву лезе, што замаладая яна йшчэ аб замустве думаць, ну, але калі такая важная пара; дык німа чаго...

Уходзе Марыля, размова абрываецца.

Марыля (*уходзячы*). Татка, што я маю вас прасіць. То я ўчора запрасіла Васіля Кунцэвічавага, каб ён да нас зайшоўся, ён такі добры хлопец, такі разумны; заўсёды, памятаеце, уперад у таткі ў ласцы быў.

Максімовіч. Ну дык што?

Марыля. Ну дык я запрасіла яго, каб да нас прыйшоў сёньня. (*Бачучы, што бацька крывіцца*.) Што ж, ён саўсім да бацькі ні належыць, думае і робіць усё на свой розум. Мне ўчора думалася, а можа ізноў у нашай Кра-соўшчыне лад пойдзе.

Максімовіч. Я б твайго гэтага разумненькага з двара вон пагнаў бы, ды ўжо калі запрасіла, ніхай ідзе.

Марыля. Татка, нашто тая злосьць? Што ж ён вінен у грахах бацькавых? Кожын за сябе адказуе (*глянуўшы ў вакно*.) Ось ён цяпер ідзе, мусіць ужо на дзядзінцы, дык татка з ім як ласкавей абыйдзіся. Добра, татка? Добра? Ну! (*Абыймае*.)

Максімовіч. Ну добра, добра, адчапіся. (*Марыля выбягае*.)

Максімовіч. Гэта папоў сын — палядзім, што за маладзец. Але вядома: яблык ад яблыні нідалёка ляжыць.

Гжэбнеўскі. Ale coś pannie Marji bardzo o niego grasuje⁵⁹.

Максімовіч. Гэта — нічога дзіўнага. Таварышылі ад самых, можна сказаць, пялёнак, а цяпер ужо гады са два ці са тры ні бачыліся, дык вось і рада.

Уходзяць Марыля і Васіль.

Марыля. От і прывела вам самага малодшага да кумпаніі.

Васіль. Добры дзень, дзядзьку, як дзядзька маіся, ці дужы крэпкі?

Максімовіч. А так сабе. А як жа васпан, што парабляіш? — даносы бацьку памагаіш пісаць?

Васіль і Марыля (*разам*). Якіе даносы!?

Максімовіч. Нібы то й ні ведае. Даносы там архірэю, ці якому чорту. Гэта ж на мяне і на дачку твай бацька накатаў, што трымаім, нібы, школку — дык чуць адкупіўся, а то б можа і высідкі прышлося пакаштаваць.

Марыля (*збялейшы*). Як то, хіба гэта дзядзька Кунцэвіч гэта данос напісаў?

Максімовіч. А то хто ж? Сам, на свае вочы надочы бачыў у прыстава.

Марыля (*убок*). Божа мой! (*Перасілючы сябе*.) Ну, татка, але ж Васіль нічога ані ні ведаў і ні ведае, ён ані ражочкам сваёй душы ня вінен у гэтым, нашто ж гэта кажыце яму?

Максімовіч: Ня вінен! Ніхай ведаю хоць якога бацьку мае!

Васіль. Я ведаю, ведаю ўсё гэта і прыйшоў сюды с тае прычыны, што ўсё ведаю. Пайшлі вы адзін на аднаго, брат на брата і замуцілася вашая жыццё, абодвым стала дрэнна, злосна, горка на душы. Абодва вызьвяраліся адзін на аднаго і каб хто запытаўся з-за чаго — з-за снапа збожжа, з-за крошкі хлеба...

Максімовіч. Ідзі ты лепей, браток, свайго бацьку навучай, з яго ж ткі уся гэтая брыда і пачалася. А ў мяне ёсьць такая от праз меру разумная дачушка, яна мне, як трэба жыць, пакажа.

Васіль. Дзядзечка, ды я ж ведаю, што вы заўсёды і спакайнейшы, і разсуднейшы былі, чаму б вам ні ўзяць ды ня скончыць гэтай звадкі. То ж і Вялікі Навучыцель сьвету сынамі божымі назваў тых, што згоду робяць між людзей.

Максімовіч. Што тут за гутарка можа быць аб згодзі. Ішчэ пакуль між нас было, ну то было, вядома, па суседзку — біз гэтага нідзе ні бывая. Але ён данос напісаў, данос — ды я яму цяпер брыджуся руку падаваць, усё роўна, хоць бы ён і ні на мяне напісаў. Ён цяпер усё роўна, што сышчык які, нават горэй!

Васіль (знервавана). Што я скажу вам? Заўсёды і ўсюдых добрае перамагая, ці то ў людзях, ці ў цэлым сьвеці. Ці ж ні павінны мы верыць у гэта, ці ні павінны дабівацца гэтага? І калі гэта ён пісаў, усё роўна трэба дбаць аб тое, каб зараза не пайшла далей. Трэба барджэй, як мага барджэй забывацца на старыя крыўды і спрэчкі — тады толькі жыць можна будзе, тады будзе рай на зямлі.

Гжэбнеўскі. Che-che — nie byłbyś pan popowiczem. O nic więcej, jak o raju myśli⁶⁰.

Васіль. А як забудуцца старыя крыўды, стануць плячо к плячу ўсе браты-беларусы абодвых вераў, разам пойдучь у жыцці, да аднае вялікае мэта — лепшай долі сваёй стараны і народу.

Гжэбнеўскі. Panie kochany, a przyczem że tu pan Maksimowicz! Przecież on nie jest białorusinen, lecz polakiem; on sam mi to — jakich może półgodziny temu powiedział. Prawda, panie Antoni⁶¹?

Максімовіч. Nu tak, tak, przecież ja polak, to wiadomo⁶².

Марыля. Ат, мала што татка кажэ. Як жа мы з татам заўсёды па якому гаворым, то ж ніколі слоўка ні вы-

мавім польскага, хіба што ў касьцёлі. Эт, гутарка тая! Хадзем от лепей, пане Васілю, са мною, я буду вячэру гатаваць, а вы мне раскажыце дзе былі, што бачылі. Хадзем!

Выходзяць Марыля і Васіль.

Гжэбнеўскі. Jakiemi oni [są] przyjaciółmi, te białorusini!⁶³

Максімовіч. Et, wiesz pan, błaźnota. Co tam mówić o nich!⁶⁴

Гжэбнеўскі. Naturalnie. Więc teraz — do interesu. Nie mam jak na licho czasu dzisiaj, czekają tam mnie z ordynarją. Kiedyż pan pozwoli już przyjechać, żeby umówić się ostatecznie?⁶⁵

Максімовіч. To już mi się zdaje, jak pan porozumie się z Marylą⁶⁶.

Гжэбнеўскі. Pan jednak od swego nie odstępujesz. To już dobrze, pomówię, ale tylko kiedy? Dzisiaj ten popowicz przeszkadza, to chyba w następną niedzielę⁶⁷.

Максімовіч. A możeby pan jeszcze na kolację pozostał?⁶⁸

Гжэбнеўскі. Nie, panie, najadłem się jak świnia, już mi dość⁶⁹.

Максімовіч. Nu to ja zaraz zawołam Maryłę, niech pan z nią pożegnasię. Marylya! Niech że pan kłania się, tam wszystkim w Michałowie, panu nadleśnemu z żoną i panu Klonowskiemu...⁷⁰

Уходзе Марыля, за ёю Васіль.

Марыля. А што хочыце, татку?

Максімовіч. Ot pan Mieczysław odjeżdża już od nas, nie chce zostać, na kolację⁷¹.

Марыля. Пане, застаньціся. Я смачную, смачную зараз вячэру згатую.

Гжэбнеўскі. Ja przyjadę jak kolwiek drugim razem, taksamo na kolacyję, jak pani będzie miała (паглядаючы на Васіля) więcej wolnego czasu. Do widzenia, pani⁷².

Выходзіць, яго праводзе Максімовіч.

Марыля. Ты яму, відаць, бельмам у воку. Ну але які нам да яго інтарэс?

Васіль. Марылька, я пайду. Бо калі гаманіць з бацькам цяпер, толькі сапсую ўсё. Пакуль старыя ні пагодзяцца, ні пабачуць долі і нашыя сэрцайкі.

Марыля. Любы мой, што нам да ўсіх людзей, апрача нас: абы мы любілі адно аднаго. Ну але, як думаеш, што лепей, дык ідзі.

Васіль. Глядзі ж толькі ні забудзься: у чацьвер на Цёплай гары, на ўсходзе сонца!

Марыля. Добра, добра!

Выходзяць. Праз мінуту сцена пустая. З тых самых дзвярэй, куды яны выйшлі, уходзіць шхенька Максімовіч.

Максімовіч. Чуць схаваўся ат таго недавярка, ліха галаве яго; і то, мусіць, пабачыў мяне. Але што гэта я чуў! Ці ні здалося мне, ці ні сасніў я?.. Яны кахаюцца!.. Гэты мужык, паповіч пракляты — і мая дачка, мая Марылька, гэрбоўная шляхцянка!.. Не, хай лепей згіне яна са сьвету саўсім, чым гэткая ніслава!.. От: беларусы, беларусы, да чаго гэта даводзіць! А ліха ж матары яго, папаў панскую дачку! Ды ні дажджэш, здохніш!..

А можа гэта мне прыслухалася? Можа яны на спацьвер пойдучь на Цёплую гару? Але чаго ж тады гэтак рана? Трэба будзе самому пайсьці, а то ешчэ часам зьбяжыць! От дачушка! Спадзевайся ты добра. *(Прыслукайшыся.)* От яна мусіць ідзе. Ну з ёю мы яшчэ заўтра пагамонім. Калі што якое — лупцоўку. *(Паўза.)* Ага! — дзе той Цімох, трэба на заўтра дыспазыцыю выдаць.

Выходзе; праз мінуту сцена пустая, пасья ўходзіць Марыля.

Марыля *(змораная валіцца на крэсла)*. Што гэта будзе, Божа ласкавы! І навошта гэта падзялілі нас дзьве культуры, дзьве веры, чаму мы нішчаснейшыя ад усіх у сьвеце? Без яго — ня выжыву, памру, а калі з ім, дык увесь сьвет проці нас. Што рабіць, што чыніць?.. І чаму ты, мая мамка, ні дажыла, ні дачэкала, дала б ты мне добрую, сардэчную парадачку. Ляжыш бо недзе ў сырой зямельцы, у жоўтым пясочку і плачуць над табою старэнькія бярозы абвіслымі пацеркамі лісткаў... Але вялікаднем устаеш на бяседу ўваскросшае прыроды, адроджаных людцаў, што году ўстаеш, каб ні забываліся дзеці твае, што прыдзе час — і ты ўваскрэсьнеш! Дзе ж вы, мае сілы, чаму агарнула мяне змога? *(Устаючы.)* Толькі веры, болей веры! Чаго баюся? Я вольная птушка, смела тнуць скрыдлы мае вятравыя хвалі. Сама сабе пішу законы я, і... што мне ўсе думкі людзкіе? Зраблю так, як душы міла, як сэрца кажэ!

АКТ IV

«Цёплая» гара сярод лесу. Досьвітак, цемра ніпраглядная. Шуміць бура, вые лес. Чуць-чуць відны сілуэты дзераваў.

Голас за сцэнай. Го-гоп, го-гоп! *(Недзе далёка з двох бакоў адзываюцца таксама. На сцэну сьпешна выходзіць стары палясоўчык. Раптам становіцца і гукае: Го-гоп, го-гоп! Прыслухоўваецца. Чуцен недзе далёкі адказ, з другога боку — таксама.)*

Палясоўчык. Што за праява, няўжо ж то я заблудзіўся? Я ведаю, усё гэта ты, лясун, трасца матары... А не, не, што гэта я сказаў? Даруй мне, гаспадар пушчы, твайму слуге старому — з вуснаў зьяліцела. Ну, але куды ж цяпер пойдзіш? Гэтак часам і галавой налажыць можна! Ну, як тутка, барані Божа, савіны мох, ды ўлезеш у яго! Кажуць, прапашчы тады чалавек і на гэтым, і на тым сьвеце. Барані Божачка, барані Божачка, Матка Прачыстая, усе сьвятыя. А чаму той халера Вінцук ні адзываецца? Казаў жа: глядзі сынок, ні забудзься, прыдзеш на спатканьне к старому бацьку, ён табе за гэта гасьцінца Барысаўскага прынясе. Мусіць заснуў. Го-гоп, го-гоп! *(Прыслухоўваецца; чутны далёкія адгукі.)* Ні пайду далей, змарыўся чыста, ды йшчэ ў якое балота трапіш, ці йшчэ горай куды. Тут хоць суха. *(Мацае кіем пень, садзіцца.)* Ужо павінна ўзыходзіць сонца, а гэткая цемра пануе. Захавалі цёмныя хмары сонейка, каб ні сьвяціла яно нам здарожаным! *(Угледзіцца.)* Чакаць! То ж гэта Цёплая гара, а Бо-о, то ж я не пазнаў! Цяпер і хата ні падалёк. От добра, пайду! *(Устае. Нідалёчка чуцен голас: го-гоп!)* А вось і той гукае. Го-гоп, го-гоп! Сюды! Мусіць Вінцук мой; пільнае хлапчанё, німа што казаць.

Вінцук *(за сцэнай)*. Тата-а!
Палясоўчык. Я тутка.

З'яўляецца Вінцук.

Тым часам патроху віднее. Вецер разганяе хмары і аткрываецца чыстае неба. Сьвятлее і чырванее ўсход. Цёплая гара скрыта ўся верасам. Далёка адна ад адной стаяць старыя хвоі, а крыху гусьцей — маладыя хвойнік, ніжэйшы чалавека, толькі з левага боку крыху вышэйшы. У глыбіне сцэны, у аддалі — фальварак, утоплены ў швітучым садзе, а над ім усходня неба. З бакоў і на гарызонце — лясы.

Вінцук. Во, чуць знайшоў! Чаму ж ні адгукаліся?

Палясоўчык. А нашто ж ты мне патрэбен? Што, думаіш, як стары, дык і дахаты ні траплю? Нябойсь, браток, яшчэ такіх маладых паправоджу.

Вінцук. Гляньце вы! Ну што ж, пойдзем хіба сьнедаць, маці чакае. (*Глянуйшы ў глыбіню сцэны ўлева.*) А бач, хто гэна ж такі ідзе?

Палясоўшчык (*ціха*). Злодзей! Хаваймося куды! (*Хаваюцца за куст.*)

Уходзе Максімовіч, за плечамі стрэльба.

Максімовіч. Ці ж прыдуць толькі яны? Тая то ешчэ сьпіць, а гэны можа і прыйшоў ужо. А мо' гэта ўсё мне прыслухалася. От калі хто даведацца — то сьмеху з мяне будзе! Ну трэба тым часам хіба ў куст дзе схавалася, ану ж прыдуць. (*Аглядацца.*)

Палясоўшчык (*за кустом да сына*). Тож Максімовіч! От дурны, крычыць: «Злодзей, злодзей».

Вінцук. То ж тата казаў, што злодзей. (*Выходзяць з-за куста.*)

Максімовіч (*пабачыўшы іх, поўголосам*). Ліха вашай галаве! От і злавіў!

Палясоўшчык. Дзень добры пану Антоняму. Што ж, мусіць на птушкі якіе выбраўся?

Максімовіч (*крыху здуманены*). А... але, каток мой, але: глушца думаю паслухаць.

Палясоўшчык. Дык ужо ж спазьніўся, хіба, пан, калі на глушца, вунь як чэрвень йграе; хто ж такой парой на глушцы ідзе? (*Гледзячы на Максімовіча.*) Э, мусіць пан жартуіш, так мусіць пра нейкую зьвярыну дачуўся, ды і сказаць ужо ні хочаш.

Максімовіч (*сьмеючыся*). А дагадлівы ты, братка Сьцепан, нічога ат цябе ні схаваш. Тутка, бач, нехта ўнадзіўся на маім жыце каня пасьвіць раніцай, дык хачу прысьцерагчы.

Палясоўшчык. Хто ж бы то мог быць? Мо' ты, Вінцук? Вінцук. Што я — здурнеў?!

Максімовіч. Не, гэта нехта з Рудакоўшчыны. Пэўне ж, ні вялікая там і шкода, але ж, як той казаў, ня столькі з'есьць, сколькі стопча. Ну, я тут дзе ля сьцежкі схавваюся, а вы ідзеце сабе дамоў, калі хочаце.

Палясоўшчык. Ідзі, Вінцук, я зараз. (*Вінцук выходзе.*)

Максімовіч. Можаш сабе і ваша ісьці, я адзін дам рады.

Палясоўшчык. Э, што там, пасяджу дзеля кумпаніі. (*Чутна, чалавек ідзе па лесе.*)

Максімовіч. Ой, ідзе, хаваймося! (*Хаваюцца за куст з правага боку. З лева выходзе Васіль і памалу пераходзе сцэну.*)

Васіль. Дзякуй Богу, выбрыў! Ночку цэлую, доўгую, як век, вадзіла, круціла мяне па пушчы варожая сіла — змучыла, апошнія сілы адабрала. Думаў ужо — лягу, засну надоўга, надоўга! Ды перацерпіў спакусу, бо аб жаданай маёй успомніў. І сьветлым агнём запалілася сэрца маё, сіла новая ўлілася ў здубеўшае цела. І вось усход, нараджэньне дня. Пекны ты, золак маёвы, сьветлы як крыніца! Над калёры твае няма хараства, цэлую арфу чутак ліюць яны мне ў душу. І бурцыца старое, брыдкае рыштаваньне, аткрываючы сьвету цэламу хорам жыцьця і хвалы. Устаюць сьпячыя, ажываюць нябошчыкі, гулам жыцьця паўнее пушча, працай каваньня будучыні! Так, німа харашэйшага, німа мацнейшага, німа даражэйшага ад цябе! А, не, ёсьць! Ёсьць дужэйшы, харашэйшы, даражэйшы ат цябе — гэта (*таёмна*) усьмех дзяўчынкі маёй. Я ведаю, за табою ўсьлед ідзе сонейка ясная, цёплая, жыватворчая... А за ўсьмехам яе ідзе любасьць! Яна зломіць, спаліць, перакуе на золата маю душу, яна з ветрам пусціць порах костак маіх, усьміхнецца і створыць мяне з нічога; ланцугамі шчасьця зьвяжэ яна мяне, у рай прасьветлы за жыцьця ўвядзе. Ты аджыўляеш і будзіш, а яна — творыць з нічога ўвесь сьвет. Хвала ёй, хвала, хвала! У векавечны хаос некалісь йшчэ перад панаваньнем часу кінула яна гармонію і стварыўся цудоўны, безгранічны сьвет. І ліеш ты, мой золак ясны, гэтак гармоніі акорды мне ў душу, чую я думкі, жаданьня зямлі (*задумляецца.*) Але чаму ж яе йшчэ ні бачу, дзе яна? Мо таксама блудзіць, мяне шукаючы... Ось, яна ідзе! Якая яна харошая, бы царыца Вясна між зялёных хвоек, ад іх сьвяжэйшая, пад усходам чырвоным, ад яго йшчэ ясьнейшая! Вітаю цябе, золак жыцьця майго! (*Ідзе да яе.*)

Уходзе Марыля.

Марыля. От і прыйшла да свайго міленькага, князя думак, пана над сэрцам. Уся я, якою бачыш, бяры мяне! Я ўцекла з бацькаўскай хаты і больш туды ні вярнуся. С табою попlech пайду на змаганьне з жыцьцём, з ніпраўдаю, з бядою!

Васіль (*абыймаючы яе*). Сонейка маё! Ускрыдляеш ты думы мае, разсьветляеш туманы будучыны. З табою ні збаюся ціжараў жыцьцёвых, на змаганьне, на вайну з усім благім ахвярую жыцьцё сваё! Да народу майго пайду з жаркім словам, словам прароцтва і адагрэю іх сьцюжамі скаваную волю. С трунаў адвечных я падыму косьці, яго і сваёй крывёю зляплю іх у еднасьць. Я зраблю ўсё гэта! (*Змораны, апускаецца на пень.*) Але, але дзеліць маё

ўласная сэрца думка супраціўніца і ні магу яе адагнаць (закрывае твар рукамі.)

Марыля. Мілы мой, што гаворыш ты! Ці ня верыш у маю любасць? Ці мо' і сам разьлюбіў? Кажы ж, кажы барджэй, аткрывай барджэй раны сэрца свайго — залію іх бальзамам шчасьця і загоюцца. Падымі ж вочы, згані смутак з чала, ось, узыходзе сонца — нашая сонца — прывітайма яго радасьцяй! Чуіш, Васілька?

Васіль. Чую і веру. Чую і люблю. Але ня гоюцца йшчэ раны душы маёй. Я табе скажу чаму. Адарваў я цябе ад бацькоўскай сялібы, прызвычайнага быту, цёплага і спакойнага кутка, павяду цябе я ў няведаншчыну, у супраціўны стан. Цяжкі крыж прыдзецца ўзяць табе і панесьці. Ці вытрываеш? Ішоў я да цябе глухім лесам і шумна, стагнуча бубніў ён: «Ня вытрывае, ні панясе крыжа!»

Марыля (глядзіць яму ў вочы). Я ведаю, табе страшны твой крыж, а ты баішся за мяне. Дык вось знай і чуй, якая сіла ў мяне! Я вазьму ешчэ твой крыж і панясу біс скаргі. І я ведаю, які той крыж. Праз мяне адарвешся ты ат залатой думкі, ідэі, ат бацькоўскай дарогі, паваротным зьвяном будзіш ты ў ланцугу пакаленьняў, а хіба я ні ведаю, як б'юць хвалі жыцьцёвыя ў паваротныя скалы! Але ты пойдзіш на прадзедаўскі шлях і я ім пайду і гэным сустрэнімся... ужо сустрэліся, калі толькі любіш усім сэрцам мяне.

Васіль. Ужо сустрэліся. Толькі ці ведаіш ты тоя, што мільёны злучаных між сабою людзей адным шляхам ідуць, але яны як чужыя, як ворагі, бо не могуць душы іхніе зьліцца, зьмяшацца, але як аліва і вада. А што, як і мы сілы той ні знойдзім, што б зьвязала нас у аднасьць, навекі ў аднасьць? Глянь, як далёка мы былі: я ўсход, ты захад...

Марыля. Гэтак, але сэрца ў грудзях нашых б'ецца адно. Некалісь узяў яго судзьдзя магутны і разсек мечам і кінуў у пушчу. І паабрасталі палавінкі сэрца целама і стварыліся людзі, але сэрца толькі палавіну кожан з іх меў. І не маглі затым жыць па людзку. Але часткі сэрца падзеленыя адну пацягу маюць — каб зьліцца нанова ў аднасьць.

Васіль. Ты праўду кажэш! Раз'ясняюцца патроху думкі мае. Скажы ж мне йшчэ цяпер, за што ты мяне зьлюбіла? Бачыла ж ты лепшых, разумнейшых, харашэйшых, што шукалі, як шчасьця, твайго ўзгляду, а ты абабрала мяне. За што ж, скажы мне, за што?

Марыля. Сказаць табе за што? Бо да цябе цягне душа мая. Штось, якісь скарб захаваны тамака ў грудзях тваіх, што прыцягае мяне, як сонца птушку — і німашака, мусіць, сілы,

што мяне ат цябе адарвала б! Цябе бачылі мае сны йшчэ задоўга перад тым, як доля зьвяла нас з варагуючых станаў. І як улюбiла я цябе, гэтак і вякі пройдуць, а ў маім сэрцы будзе гарэць той самы агонь любасці да цябе. Ты плачэш? Чаго ж ты, чаго?

Васіль. Даруй мне, даруй, даруй! Гэта я такі дурны быў, свайго шчасьця ні бачыў, цябе і сябе мучыў без усякай прычыны. Але мусіць жа я цябе крэпка, шалёна люблю, што ні магу даверыцца сваёй Долі, што яна ў мой бок кола пакруціла. Так мала я бачыў дагэтуль шчасьця, праменістага, зьзяючага шчасьця! І я памятаю, некалісь даўно, як зайшло сонца, разыйшліся мы с табою і ў розныя бакі пайшлі. Але чым далей ішоў я, усё больш назад хацелася, да былога шчасьця. І я пайшоў шукаць цябе — уначы я клікаў цябе, а ты ні адзывалася, я ведаю — і ты мяне шукала, але ня ведала дарогі да маёй душы. І ось я спаткаў цябе, а на небе занялася раніца і згінулі ў апраметную ўсе страхі, ночы дзеці, і першая жаваранка разам з намі кажэ «люблю» ўсяму сьвету. І каго ж мне любіць, апроч цябе, маё сонейка, мая кветачка агністая! На невашта ж, мусіць, і створаны мы, як дзьве далоні аднаго чалавека, правая і левая, так, здаецца, і хочуць, каб іх злажылі; гэтак і мы — німа ў сьвеці другога такога чалавека, што б якраз быў да мяне дапасаванаю палавінкаю. Ты палавіна маёй душы, майго сэрца.

Марыля. Мілы мой! Я чую, гэтыя думкі былі ў душы маея перад тым ішчэ, як ты іх выказаў. Іх парадзіла нашая с табою агульная душа, гэта першыя яе дзеці. А як злучымся мы ў навек непарыўную аднасьць, задзівіцца сьвет на патомкаў нашых. Мора і балота яны высушаць і садам зрабяць, замест гораў будуць азёры, замест лясоў — палацы. І будзе сьвятло ліцца з іх стараны, і разьлівацца на ўсіх сваіх і чужых, як сьвятло сонцавая...

Васіль. І асьвецім мы старонку нашу сьвятлом праўды, шчасьлівымі зробім людзей усіх. Тады ні будзе слёзаў, ні будзе крыві і поту. Зямля пад намі аддыхне ад векавое кляцьбы, што падала на яе грудзі. І вольная і харошая дасьць яна плод свой і ўсім будзе годзі. І ўсім будзе добра, гэтак як мне цяперака з табою. (Цалуе.) Люблю цябе!

Марыля. Люблю цябе! (Даўгі пацалунак. З-за кустоў чутна.)

Голас палясоўшчыка. Што гэта робіш, пане?

Голас Максімовіча. Зладзеі! (Страляе ў абняўшыхся, трапіць у Марылю, яна асядае на зямлю.) Што ж я нарабіў?

Васіль. Што гэта, Марылька, у цябе? (*Падтрымліваючы і спускаючы на зямлю.*) Божа мой, забілі!.. Хто, за што?

Марыля (*з усмехам*). Гэта кара зайздроснага неба! (*Млее. Васіль, стоючы на каленах, моўчкі і без мыслі ўглядаіцца.*)

Голас Максімовіча. Яе забіў, дачку!.. Забойца я... горшы ад усіх людзей, німа на мяне кары!.. Хіба сьмерць ад сваёй рукі. Ёсьць яшчэ адзін ствол набіты! (*Хоча страляіцца.*)

Палясоўшчык. Што гэта йшчэ надумаўся рабіць? Мала, што адну сьмерць зрабіў, дык яшчэ і сябе!.. Давай стрэльбу табе кажу! (*Атбірае стрэльбу.*) Ідзем от, паможым чым кольвечы, а нуж ішчэ аджыве.

Голас Максімовіча. Ні пайду, ня сьцёрпіць душа мая! Пусьці мяне, не трымай мяне, уцяку я ад грэху свайго, ад самога сябе! (*Вопрамецьцю кідаецца. Палясоўшчык задзержуе яго за руку.*)

Голас палясоўшчыка. Не, браток, як сабе хочаш, ні пушчу! Йшчэ сабе што зробіш. Хадзем от лепей да мяне ў хату. (*Выходзе, вядучы за руку Максімовіча.*)

Васіль (*як непрытомны*). Зацягнулася неба хмарамі і пальнуў пярун і лінуў дождж. І холад цяжкіх капляў згасіў радасьць сьвету ўсяго. А гэна ж у асяродку цемры запелі нячыстыя савінымі галасамі: «Згасла сьвятло, скончыўся дзень жыцьця!» Налілося паветра воўчым плачам і скрыгатам, хцівасьцю хуткай здабычы. Зьвяры краснавокіе разадралі цела нашая, а кажаны начныя ўкралі душу... Бедныя, бедныя людзі Крывіцкай зямлі, новыя сьлёзы лійце, аб новай утраце, аб новай крыві, наклікаючай суд неба! (*З'яўляецца палясоўшчык і сын яго.*)

Палясоўшчык. От яна дзе! Хадзі возьмім. (*Да Васіля.*) Мо-аб ты нам памог яе да хаты данесьці?

Васіль (*азірнуўшыся на іх*). Га? Дык гэта вы яе забілі! (*Ускаківае.*)

Палясоўшчык. Ды не, супакойся, яе бацька забіў.

Васіль. Бацька, родны бацька забіў! Твая гэта рука, вялікі Валадару! Скрануцца горы с падножжаў сваіх, лясы ніц лягуць, устрашаныя гневам суду! Навекі, навекі падзелена неба з зямлёю. Вунь яно адходзе... далей у глыбіню, схваецца зараз з відавоку і зноў запануе хаос.

Вінцук. Што ён, ачмуцеў, мусіць?

Палясоўшчык. Няўжож! Бяры от, панясём. (*Бяруць самалелую Марылю і нясуць у права.*)

Васіль (*здушаным голасам*). От, цемра прадвечная! І духу жыватворчага, што парадзіў некалі сьвет, няма, няма ў

хаосе. Глыбай каменнай звярнуўся ён і зваліўся апоўначы сярод мора. Адзін я, адзін у пустыні і зоры ўжо больш мне не свецяць і знікнулі ў процьме пуцінкі. Дзе багацьце маё, хвала мая? Ты, зямелька, возьміш яго, схаваш у грудзі свае і нікому, нікому ні дасі. Заручыся с табою крывёю і потам і вырву з грудзей тваіх скарбы свае! Так будзе! (*Кідаецца таксама ўправа.*)

Зьлева выходзіць Максімовіч, без шапкі, абадраны ўвесь.

Максімовіч. Куды падзенуся ад страху, што за мною ўслед ходзяць? Усе ведаюць! Тая смалістая елка, што быў за яе схавуся, я чуў, прашамрэла: «Прэч, забойца!» І ўвесь лес повен ад галасоў: «Шукайце забойцу!» (*Агледаіцца.*) Калі я тут быў? От тут на верасе ля пня стаялі ў двух проці сонца. Хто?.. Марыля... пасыла стрэл... Божачка мілы, то ж я Марыльку забіў, сам, сваёю рукою, пабурыў хорам жыцьця! (*з мукаю*) Э-эх, німа мне ўжо больш мейсца на зямлі, чую, ня сьцёрпіць яна насіць мяне. Зраблю які канец сабе. (*Агледаіцца, бачыць кроў.*) Што? Гэта што? Кроў? Ратуйце, людзі, паміраю! (*Млее, валицца на зямлю.*)

Праз хвіліну з'яўляеша Вінцук, за ім ўслед ідзе бацька.

Вінцук. А Бо! гэта ж пан ляжыць! Тата! Тутка ён!

Палясоўшчык за сцэнай. Дзе ён? Ёсьць? Ну, дзякуй Богу! (*Выходзе.*) А гэта што, ляжыць? Таксама нежывы! А-ей, а мне беднаму! (*Нахіляецца, слухае сэрца.*) Не, йшчэ жывы. Ну дык мы яго зараз пабудзім (*на вуха*). Антось!

Максімовіч. Га! Чаго? Што? Вяжыце мяне, гэта я забіў!

Палясоўшчык. Дык от уставай хутчэй! Марылька, бач, аджыла, ды можа Бог дасьць...

Максімовіч (*ускаківае*). Аджыла?! Дзе яна? (*Бяжыць направа, за ім палясоўшчык з сынам.*)

Заслона

АКТ V

Калядная Куцьця. вечар. Хата ў Максімовічаў. Злева, у глыбінне сцэны, ля сьцяны даўгі стол, за ім пры самых сьценах тапчаны, пакрытыя дыванамі; пры стале ж стаіць лаўка і столкі. Праста, крыху над правы бок — дзьверы ў сенцы, справа — дзьверы ў кухню. На дварэ мяцеліца, Марыля сядзіць на тапчане ля вакна, што ў задней сьцяне. Відась сплакаўшыся, зьбялеўшы. Толькі што пакіннула прасьці — ля лаўкі стаіць калаўрот і ляжыць прасьніца. Вокны ёсьць і ў левай сьцяне. Над сталом вісяць на сьцяне абразы, а са столі спускаеша лампа: яна ўжо запалена.

Марыля. Ці хутка тая зорка з'явіцца чаканая? І чаму мне гэтак хочэцца сягоньня яе пабачыць, як жаданую, мілую сястрычку? Як бы яна можа што мне прынесці! Скончана, скончана ўсё маё, ні пабачыць ужо мне таго шчасьцейка, што так нідалёка было. Ой, тая раница маёвая, як яна любя, цягуча, як страшна! О не, больш любя, чым страшна! Зялёныя хваінкі і чэрвень, што залоціць вяршыны лесу, мілы, чаканы, ён... (Хвілінку моўчкі марыць.) Пасьля — гром з неба... Ой, лепей ні спамінаць, забыцца навекі! (Бяжыць да прасьніцы, садзіцца прасьці — прадучы п'яе):

Пайду я ў вішнёвы сад,
Траву зельле капаці.
Гэй доля, доля горкая мая.

Уходзе з кухні Кацярына, валачэ калаўрот і прасьніцу.

Кацярына. Ну і я ж прыйшла, каб Марыльцы весялей было кужалёк прасьці. Што ж гэта п'еш, ці ж то можна на Куцьцю «Месяц» пець, тож грэх! Трэба сьвятыя песьні пець (садзіцца прасьці, Марыля ўвесь час дагэтуль п'яе ні зважаючы на яе):

Я й да саду ні дайшла,
За мной вестка ўсьлед прышла.
Гэй доля, доля горкая мая.
Кідай зельле капаці,
Йдзі мілога хаваці.
Гэй доля, доля горкая мая.
Кідай зельле с травою,
Застаецься ўдавою.
Гэй доля, доля горкая мая.
Кідай зельле, жоўты цьвет,
Будзе цябе повен сьвет.
Гэй доля, доля горкая мая.

Кацярына. Ды йшчэ гэткую маркотную! Пакінь, Марылька, то ж заўтра Каляды; а то і мне на цябе гледзючы плакаць хочэцца. Пакінь!

Марыля (кідае прасьці). Цётка, скажы, ці любіць ён мяне, ці помніць пра мяне... (задумляецца на хвілінку)... Не, што я пытаюся! Ці ж ён можа запамятаць мяне? Ня будзе гэтага ніколі! Я гэтак веру! Толькі йшчэ горэй гэтак, для яго горэй. Бо ніколі нам ні спаткацца, ні падыйсьці адно да аднаго і на

дзесяць ступеняў, бо, як мяне пабачыць, пабяжыць, уцячэ, каб ні рвалася сэрца яго ад нідасьцігласьці шчасьця. Прорва глыбокая лягла між намі, ніколі нам ні спаткацца... (Канчая пайшэптам.)

Кацярына (пасья пайзы). Ведаіш што, Марылька, забудзься на яго! Што ён там табе даўся? Каб ужо хто сказаў надта што якое, а то так сабе хлапец, як і ўсе, йшчэ па просту гаворэ. І якая ён табе раўня: ты панская дачка, а ён паповіч, ну куды ж?! От прыезджаў той Каралевіцкі паніч, дык гэта я скажу — хлапец: акуратнага заводу, сам — кроў з малаком, дый гжэчны які — іначэй як па польску і не кажэ!

Марыля (упярод ні слухала, а пасья абярнула галаву да Кацярыны). Э, цётка, кепская с цябе парада, засмучаеш яшчэ больш ты сэрца маё. Памятай тое: ніколі я сваё сэрца, сваю душу любіць ні пакіну, хоць тут што! І ты мне, Кацярынка, ні пра каго другога і ні кажы, калі хочыш са мною як уперад добра жыць.

Кацярына. Ну, ну, добра, я ні спадзявалася, што ён цябе йшчэ гэтак абыходзе. Бо як на мяне, дык абы, здаецца, быў які хлапец; дзе ж там лядзец, які ён, ды што ён — на ўсіх добрых ні набярэсься. (Бачыць, што Марыля хмурыцца.) Ну, ужо ні буду. А можа песьню спяём, Марылька? Давай «Сьвяты вечар».

Ой куры, куры, ня пейце рана	—	Сьвяты вечар,
Ды ня будзіце Васільку пана	—	—
Васілька ўстаў, па сянёх пахадзіў	—	—
Па сянёх пахадзіў, званком пазваніў	—	—
Званком пазваніў, браткоў пабудзіў	—	—
Уставайце браткі, коней сядлайце	—	—
Ды паедзем мы на паляваньне	—	—
На паляваньне, на пагуляньне	—	—
Куну сачыці, панну сватаці	—	—
Угледзілі яны куну ў дзераві	—	—
Куну ў дзераві, панну ў церамі	—	—

Марыля (поўголосам). І смутак, і радасьць нейкая ў песьні гэтай. Як раз такое жыцьцё нашая паднявольная.

Кацярына. Ну што, крышку разьвесялілася? От і дзякуй Богу. От зараз пайду паляджу, што там у печы робіцца, дый зноў запяём.

Марыля. Ні забудзься ж, Кацярынка, сена прынесці пад куцьцю. (Устае, ідзе да вакна.) Што ж гэта тата сягоньні ня едзе? Гэтак ні рана!

Кацярына (*выходзячы*). Каб яшчэ ні зблудзіў дзе! На дварэ мяцеліца, што крыў Бог. (*Выходзе ў кухню.*)

Марыля (*адна*). Ужо сьціхла мяцеліца. Вунь і зоры відаць. І тая зорка ўжо сьвеціць людзям. (*Адрываючыся ад вакна.*) От і ведаю, што марныя, марныя ўсе надзеі, а яны тым часам нязьдзержна ўсплываюць у душы. Чаму гэтак сьветла ў хаці зрабілася, гэтак хораша? (*Чуцен грукат капытаў на дварэ.*) А во — тата прыехаў, можа якія навiны прывёз. Пабягу барджэй вячэру гатаваць. (*Хутка ідзе ў кухню, у дзвяхрах спатыкаецца з Кацярынай, бярэ ад яе сена, нясе і разцілае па ўсім стале. Купку сена кладзе на тапчан у куце. Пасьля выймае с куфра абрус, засьцілае стол. Тым часам Кацярына нясе куцьцю ў сагане і ставіць яе на сена, што ў куце. Уходзе Максімовіч, абціраючы хусткаю вусы і твар ад сьнегу.*)

Марыля (*да Кацярыны*). Ідзі ж тамака наглядай за квасам, я зараз. (*Кацярына выходзе.*)

Максімовіч. Ну от і я, калядаваць прыйшоў, за мядзьева дзяці за каго.

Марыля (*ні надта прыветна*). А мы з Кацярынаю чакалі, чакалі тату, ды нас ужо страх пачаў браць. Што ж, жартачкі, гэтка мяцеліца! (*ідуць ў кухню*). Ці ўжо будзем есьці?

Максімовіч (*садзіцца ля стала*). Пачакай ішчэ, сядзь. Скажу табе дзеля куцьці добрую навiну.

Марыля (*крыху весялей*). З мястэчка прывезьлі?

Максімовіч. А як жа, там самы на іх завод. Бачу я сёньня грапскага пісара з Міхалова. Дык ведаіш што? Кажэ пастанавіў грап высяліць нас адгэтуль і ўжо сказаў аб'ежчыку, каб з'ездыў да мяне, паведаміў аб гэтым — каб шукаў ужо дзе сабе прыстаньня.

Марыля. Божачка мой, твая воля, з усіх бакоў бядою агортуе нас твая справядлівасьць... Ды няўжо ж то адгэтуль прыдзецца выяжджаць, з гэтай хаткі мілай, дзе гадалася, дзе мая мамка памерла? Ды я ж ні перажыву гэтае бяды. А, тата смяесься?! (*З гневам.*) За што зьдзекуіціся нада мною?

Максімовіч. Не, дзіцятка маё, не, праўду кажу, але слухай далей. Выехаў я гэта з мястэчка аб зьмярканьні, гэтак мне неяк сумна, цяжка на душы: во, думаю, дажыўся. Што ж цяпер, думаю, астаецца? Прыдзіцца на старасьці пачынаць ізноў гараваць. А як ні павядзецца, дык можа ішчэ і з торбаю прыдзіцца ісьці. А да таго ж камень, цяжкі камень на сумленьні. І чуць быў камень гэты ні задушыў мяне саўсім. Пад'езджаю

я гэта да Бярозы — добра ўжо сьцімнела, а мяцеліца завіхаецца — страх сказаць. Думаю сабе гэта: і нашто мне тое жыцьцё, калі ўвесь час як пад зямлёю ходзіш. От буду ехаць праз лёд, дзе небудзь завалюся с канём і канец — адразу. Канец усяму, усёй бядзе маёй, усім цярпеньням. Так бо, кажу, горка было на душы, так горка. А як уз'ехаў на лёд, дык і наважыўся ўжо: як пад'еду да Крыніцаў, дык і зраблю сабе канец. Толькі я ўжо пад'яджаю да гэных Крыніцаў, ажно глянь — паперадзе чалавек ідзе і ні па дарозі, а ўсё ад дарогі ўбок. Што, думаю сабе, за праява, нейначэй заблудзіўся, як летась той Чырык, што чуць адратавалі пасьля. Давай я гукаць: «Чалавек, чалавек», — ня чуе, ідзе проста на Крыніцы. Тутака мяне ўжо страх ўзяў і нейкая жаласьць — німаведама скуль. Кінуў я гэта каня на дарозі ды ў дагонку за тым, а ён усё далей. Можа, думаю сабе, зданьне мне такое здаецца, ці нячысты згубіць хоча. А пасьля падумаў: э, толькі бяды! — ды бягом за тым крычучы. А лёд ужо тонкі робіцца, пад нагамі трэскаіцца: самыя Крыніцы. Ну, думаю, канец і мне і яму. Сабраў я апошніх сілаў, як гукнуў, аж той і абярнуўся. Падыходзім мы адзін да аднаго, гляджу я, — хто ж бы ты думала то быў? Ні ўгадаіш — Васіль Кунцэвіч. Мяне гэтак як варам абліло — забыўся я і што мяцеліца, а да каня далёка, і што мы сярод Бярозы, на самых Крыніцах; адно толькі думаю: ці ня сплю я? Аж ён таксама пазнаў, ды пытаіцца: «Што гэта, дзядзька, нейначэй зблудзілі?» Не, кажу, дзеткі, цяпер то ўжо ты зблудзіў, хадзем от да каня, дык падвязу. Пайшлі, я паперадзе, ён ззаду, маўчым. Прышлі да возу, таксама моўчкі селі, паехалі. Толькі каб ведала, неяк радасна, вясёла ў мяне на сэрцы, як бы сьвята якое найвялікшая. Выехалі мы гэта з Бярозы, сьціхла мяцеліца, от я і кажу яму: «Ну, кажу, сыноч, дзіўна неяк стрэліся мы ў Сьвятую Ноч, нейначэй сама доля нас зьвяла гэта. Сыноч, кажу, от я цябе выратаваў ад гібелі, зрабі ж ты мне, што я цябе папрашу. На душы маёй цяжкі, цяжкі грэх ляжыць, сьмяртэльны грэх — ты адзін можэш зняць з мяне гэты грэх, калі мне яго даруіш. І схіліўся я, хацеў пацалаваць яго рукі, так нешта такое ўва мне казалася рабіць. Аж ён мяне абняў, пацалаваў дый кажа: «Дзядзючка, тож ты мне цяпер дараваў жыцьцё». І адразу зваліўся камень з майго сэрца, нічога ўжо больш мы ні прамовілі, давёз я яго дамоў, злез ён, а я от прыехаў сюды.

Марыля. Татка, чамуж татка яго сюды ні вёз?

Максімовіч. А, бо ён сам злез.

Марыля. О-ох, як жа гэта добра, як шчасьліва ўсё выходзе! Гэта проста рука Боская!.. Новае жыцьцё сьветлая, ясная будзе, дзверы да яго рашчынены! (*Кідаецца бацьку на шыю.*)

Татачка мой, тата, ня ведала я, што ў цябе такая душа добрая, што нават гонар твой шляхецкі пераламала!

Максімовіч. Э, ведаіш, дачушка, гэтая шляхецтва! Нічога яно ні паказуе. От які ўжо важны, гербовы шляхціц наш грап, а каму ад гэтага добра? Сотні і тысячы людзей працуюць на яго, потам сваім крывавым паліваюць яго зямельку, а ён — от што робе? Ні за што ні пра што вырывае у людзей кавалак хлеба на старасьці, с торбаю пускае. А як просты чалавек, гаротны, дык з яго нікому ніякай бяды німа, а карыць — усяму сьвету. Бо гэта і я ўжо ведаю, што на простых людзях сьвет стаіць, а без дармаедаў усякіх гербоўных ешчэ як бы абыйшоўся. А ці ведаіш, дачушка, за што гэта нас адгэтуль гонюць? Гэта ж усё той нагаварыў, Гжэбнеўскі, ніхай ужо яму Бог даруя, як ён нас абязвечыў, нейначэй, мусіць за тое, што ад цябе з гарбузом пайшоў.

Марыля. А ўжо ж мусіць! От яшчэ праз мяне якая бяда зрабілася! Але што ж рабіць было?

Максімовіч. Нічога, дзеткі, нічога, неяк перажывём йшчэ, сабе кавалак хлеба знойдзім. А от сумленьне чыстая, гэта такая рэч, што ні знойдзіш, яго трэба зарабіць. Затым мусіць і мне сягонья так радасна на сэрцы, так сьветла ўсё і ясна. Да канца жыцьця ні запамятаю я сёньняшняй Куцьці. Ну йдзі ты ўжо хіба, дзеткі, вячэру налівай.

Марыля. Пабягу. (*Хутка йдзе ў кухню.*)

Максімовіч (*адзін*). Нехта ступае на ганку, нейначэй Васіль. А ёй гэта саўсім ніспадзевана. Ото ж узрадуецца! (*Уходзяць Кунцэвічы: бацька і сын. Верхняй адзежы ні знімаюць. Максімовіч, пабачыўшы Андрэя Кунцэвіча, здзіўлена ўстае.*)

Кунцэвіч. Ня дзівіся, браце, што я, твой вораг люты, ды ў тваю хату на Куцьцю прыйшоў. Ня можна гэтак далей жыць, як мы праміж сабой жывем. І найбольш то гэта з майго боку ўсякай ніпраўды і крыўды было. Сягонья, як прышло мне ў галаву ўсё тое, што я табе зрабіў, дык проста, здаецца, пабег бы ў чыстая поле, схаваўся ад гэтай думкі аб сабе. А заўтра такое сьвята і я павінен буду гаварыць людзям аб Любасьці, што нарадзілася на сьвеце, а ешчэ Васіль сказаў, як ты яго выратаваў, дык ужо больш я і ня ўцярапеў. Дык от, браце Антось, дзякую табе за сына майго, што ты мне яго сёньня падараваў, а пасья... даруй ты мне ўсё тое злое, што я табе зрабіў... даносы пісаў... па судох цягаў... абгаварываў, усё, усё адным словам даруй, братка, мне. (*Схіляецца, Максімовіч падхватвае, абыймае.*)

Максімовіч. Браток мой, большая віна на мне ляжыць. І я ж судзіўся з табою, абгаворываў ні раз, але гэта што? Я от сына твайго Васіля хацеў забіць, ды мусіць шчаслівая наша з ім доля. Дык і ты мне, браток, даруй. (*Цалуюцца.*)

Кунцэвіч. Ніхай чыстымі сэрцамі Бога хвалім.

Максімовіч (*да Васіля*). А ты, сыноч, ведаю, чаго табе жадаецца. Бяры сабе маю Марылю і жывіце сабе з ёю, як вам сумленьне кажэ. От прыдзе месаед — будзім чакаць сватоў.

Васіль. Дзякуй вам, дзядзечка. Сягонья ўжо другі раз мне жыцьцё даруіце!

Максімовіч. За адно аднятае жыцьцё мала падараваць другое, ці хоць сабе і два — трэба аддаць сваё. От як! Ну, і бяжы ж сабе да яе, прычакалася яна ўжо цябе. (*Васіль выходзе ў кухню.*) А можа мы сёньні ўжо разам і павячэраім — ужо ж то мусіць сватамі будзім.

Кунцэвіч. Ня тое, што будзім, але і ўжо ёсьць. (*Паказуючы направа.*) Дух Божы злучыў іхнія душы і ні людзкімі сіламі парваць гэтую зьвязь. (*Ідзе ў кут да дзвярэй, разьдзяецца.*)

Максімовіч. Ну, от! А дзе ж гэта жонка ды дачка, чаму ні прыйшлі? Як яны маюцца?

Кунцэвіч. Яны зараз прыдуць. Казалі: «Мы з дзядзькам Антосям ні сварыліся, дык німа што нам і перапрашаць ісьці, а пасья прыдзім. А маюцца нішто сабе. От толькі, ведаіш можа сват, быў у мяне гэты егомасьць Дубіцкі, вучыцель гэты, дык ён, праўду кажучы, каля маёй Зоські круціўся. Ну, але як разьнюхаў, што пасяг малы, дык і назад. Мне ад'еджаючы кажэ: «Удивляюсь, какъ это вы на такомъ хорошемъ приходе живя, такое малое приданное дочери даете!»⁷³ «А я і кажу яму: «Затое ў мяне дачка добрая». Ну ён і паехаў. А цяпер, ліха яго галаве, за мой хлеб ды соль дык на мяне йшчэ набрахаў архірэю, што я там ні так служу, як трэба, таго ні ўмею, таго ні раблю. Дык от будзе на мяне з гэтай прычыны сьледства. От якія яны, гэтыя «рускія»!

Уходзе с кухні Марыля, нясучы ўсялякую страву, ёй дапамагае Васіль і Кацярына.

Марыля (*паставіўшы страву на стол*). Добры вечар, дзядзьку, як жа маіціся? От як я рада, што вы пагадзіліся ўсе, проста думкі ні зьбяру, сама ні ведаю, што рабіць. Хто б гэта мог спадзявацца такога дабра!

З сенцаў уходзяць Кунцэвічы і Зося:

А о цётка, і Зося! (*Кідаецца да іх, цалуюцца.*) Даўно ж мы ўжо ні бачыліся; забылася я, якіе вы! (*Гамоніць з Зосяю.*)

Прасіня Кунцэвічыха. От і мы — якраз на вячэру. Сваю ў хаце пакінулі, да вас прыйшлі, ды няма што шкадаваць — квас увесь выбег, а куцьці йшчэ ні прыстаўлялі. *(Да старых.)* От, дапраўды, цяпер дык аж міла глянуць! Мы з Зоськай праз вакно йшчэ пабачылі, што гэтта ўдвох сядзіць, ды гамоніце хорашынька, дык мне неяк успомнілася, як бывала нашыя с сватам нябошчыкі бацькі сядуць сабе каля грубка і цэлы вечар гамонюць і гамонюць удвох. Так я іх і памятаю. Дык на вас гледзючы, падумала сабе: от каб яны між сабою гэтак жылі, як даўней іх бацькі ды дзяды!

Максімовіч. Э, свацьця, мы ешчэ дружнай ад іх заживём: кажуць жа: хто ні сварыўся, той ні любіўся. Праўда, сват?

Кунцэвіч. А ўжо ж, мусіць.

Тым часам ухозяць усе Максімовічавы найміты: Цімох стары і йшчэ З парабкі, Кацярына і нескалькі дзевак.

Максімовіч. Ну і прашу ж усіх даражэнькіх гасьцей і сваякоў і прыцяляў сваіх за стол сесьці і куцьці спрабаваць. *(Да Кунцэвіча.)* Табе, сват, прыпадае от тут сесьці, а мне — каля цябе *(паказуе яму на кут, той туды заходзе і голасна чытае малітву).*

Кунцэвіч. Хвала Богу на небі, бо на зямлі згода, сярод людзей добрая воля! Хвалім цябе, Божа, што сілаю сваёй цудоўнаю адагнаў нінавісьць з сэрцаў нашых, а пасяліў — любасьць, што ізноў нас сабраў у адну сямейку. Дзякуем табе ўсім сэрцам нашым, міласэрны Божа! Хвала Богу на небі, а на зямлі спакой, сярод людзей добрая воля! *(Усе садзяцца за стол: паны і слугі і ядуць.)*

Стары Цімох *(выліваючы лыжку квасу на вакно).* Мароз, Мароз, хадзі Куцьцю есьці!

Максімовіч *(выліваючы лыжку квасу пад стол).* Дзяды, нашыя дабрадзеі, хадзеце Куцьцю есьці!

Цімох *(да Максімовіча).* Дык гэта, значыцца, пагадзіўся, ваша, з бацюшкам? Добра гэта, саўсім добра. Бо, як той казаў, німа горшага жалю, як бачыць, што добрыя людзі праміж сабою сварацца. Дзякуй Богу, дзякуй Богу! Ну але скажыце ж вы мне нарэшці, з чаго гэтая ліха ўсё пайшло між вамі, чаго ні падзялілі? Ніяк сабе я гэтага ў галаву ні мог увабраць.

Максімовіч. Э, ведаіш, Цімох, і ні спамінай ты лепей. От як глянеш назад у мінуўшчыну, дык гэтак неяк стыдна за сябе зробіцца, што й ні сказаць. Пэўне ж праз глупства ўсё гэтая між нас пайшло, але як скончылася, дык лепей на яго й забыцца.

Кунцэвіч. А я скажу от як. Чалавек бы ў імгле ходзіць па балодзі жыцьцёвым. Ні бачыць ён ясных даяў, ані нават зямлі тэй, па каторай ходзіць. Ні бачыць ён і людзей тых, што спатыкаюцца яму на яго дарозі, як сьляпыя яго зрэнкі. І выдаюць яму ўсе людзі ворагамі яго, бо ён іх ні бачыць, і нож гострыць супраць іх, і забівае братаў. Затым і нінавісьць уся, што ні бачны нам ясныя далі, што сьляпыя мы! Гэтак было. Але ось — прыйшоў на Зямлю Вялікі Розум і на імя ён Любасьць, і запаліў ён золак на Усходзі і праясьніліся душы, скаваныя нінавісьцяй. Валаданьне сілы, што было ўперад, як змора начная схавалася перад тварам Царства Любасьці, бо абыйшло ў сэрцах нашых залатое зернятка Вялікага Розуму. І ясным сталася для нас цячэньне жыцьця нашага. З чаго сталіся мы ворагамі, што падзяліла нас? Кажуць — вера, але якая, пытаюся я вас, вера? Гэта закон Хрыстоў, вялікія заветы Любасьці казалі нам нінавідзіць адзін аднаго? Нінавісьць — у імя Крыніцы Любасьці? Ці можа быць горшы здзек над Расьпятым? Па праўдзі кажу вам, гэта горэй апляваньня і аплявушэньня, горэй церняў на чале, горэй крыжа, бо гэта здзек над Духам, над істотаю. Гэта нараўне толькі с прадажаю Юдаваў... Што йшчэ дзяліла нас? Мовы?.. Але чужыя гэта былі мовы, мовы ворагаў нашых, драсён і гірса, што зглушылі жыта беларускае культуры. Але аджыла з-пад руінаў нашая спрадвечная мова і жывучай вадою загаіла раны на целі нашым. Па дзірваных параскіданы былі косткі нашыя і кавалкі мяса і сабраліся, і злажыліся, і сталіся адно цела, адзін дух. І сьвет Розуму народжанага асьвячае сьцежкі будучыны. Болей ужо ні збудзім!..

Васіль. Бацька мой! Ізноў я знайшоў свайго бацьку!

Ухозяць з казою. Паперадзе два перабраныя чужынцамі — адзін у кунтушы, другі ў паддзёўшы вядуць — цягнуць на павадох казу. Казу прадстаўляе нівалякі хлапец, абкрыты кажухом, шэрым і абадраным, здалёк крыху падобны на казу. Як сьпяваюць «чужынцы», каза скачэ і вырабляе розныя штукі. Пасьля хто небудзь з таўпы атывае за казу. Таўпа складаіцца с хлопцаў і дзяўчат у беларускіх касцюмах. Паміж іх знаходзіцца і тая, што пад канец замяніць «казу». Яе светлая ўбраньне схавана пакуль што пад кажухом ці якой іншай шарызнай. Песьні чужынцаў і ўсяго хору ўтуруюць іскрыпка і бубен, альбо цымбалы, песьні ж казы — толькі йскрыпка.

Першыя два *(пяюць).*

1. Го-го-го, каза, го-го-го, шэра,
1. Абадраная, пагарджаная!
2. Скуль сюды прыйшла, чым слаўна была,
2. Рожкі ты свае куды падзела?

1, 2 нумары пры строфах паказуюць, якім голасам трэба пяць гэтую страфу.

- Каза.
1. Ой даўно было, с памяці сыйшло.
 1. Вольнай я была, с крыніцаў піла.
 2. Лётала ў барох, гуляла ў палэх.
1. Адзежа — пакроў, бялей ад сьнягоў,
 1. Рожкі залаты — з сонца адліты,
 2. Ад неба сіней блакітнасьць вачэй.
1. Рунела ўся, старонка мая,
 1. Слухалі мяне, у горах, у даліне,
 2. Ішлі на паклон пад вечавы звон.

Першыя два.

1. Го-го-го, каза, го-го-го, шэра!
1. Была ў хвале на ўвесь белы сьвет.
2. Дзеж служкі твае, дзе дзеткі твае,
2. Дзеж цяпер чуцён твой вечавы звон?

- Каза.
1. Мяне спрадалі родныя сыны
 1. У цяжкі палон, на здзек ворагам.
 2. Садралі зь мяне прынады ўсе,
 2. Зьнімалі скуру, дык ужо ні адну.

1. Затым я каза, затым я шэра,
1. Абадраная, абсьмяная,
2. Вочы ў сьлязох, сьлёзы ў грудзёх.

1. Родна старана мохам зарасла,
1. У балотах гніе, хаўтурна пяе,
2. Хаўтурна пяе, ворагаў кляне.

1. Ня чуюць яны, як звоняць званы (bis)
2. Як сьвітае ўсход, як устае народ (bis)

Хор (абступаючы казу і яе правадыроў).

1. Паўставай каза, паўставай бела,
1. Сілы набяры, злыдняў адгані.
2. Дзівуйцеся ўсе хараству яе!

Заместа казы з'яўляецца панна-княжна, уся ў белым, прыбраная жытнімі калосьсямі, жытам жа — поўныя жмені. Яна выходзе с таўпы і кідае зернятамі на ўсіх, хто сядзіць за сталом, шха паважна ўсіх абыходзе і прападае ў таўпе.

Хор тым часам шха пяе.

- Хор.
1. Дзе каза ідзе, там жыта расьце,
 1. Дзе каза ступою, там жыта трубою.
 1. Дзе казу пачуе, там жыта красуе,
 2. Там добры ўраджай, разумны звычай,
 2. Там шчодры ўмалот, буйны абыход!

С казою выходзяць. Як толькі йшчэ ўвайшлі з казою, уся маладзёж вылезла з-за стала — там засталіся толькі старэйшыя, маладня ж таўпіліся каля казы — разглядаючы яе. Васіль і Марыя ўвесь час стаяць ля правай сьценкі.

Васіль (да Марыі). Ты бачыш? Народ ужо абудзіўся! Пойдзім за імі, скажым людзям, што на сьвет Любасць прыйшла, што нарадзіўся чаканы Розум!

Марыя. І павядзём іх — к зорам! (Пабрайшыся за рукі выходзяць усьлед за «казою».)

Заслона

ПЕРАКЛАД НІБЕЛАРУСКІХ ЗВАРОТАЎ І РАЗМОВАЎ

Увага: Пераклад гэты можа быць зьмешчаны толькі пад тэкстам (подстрочное примечание), не іначэй. Калі пераклад будзе такім парадкам друкавацца, трэба перад аддачай у друк паўстаўляць у тэкст нумары, паказваючы на пераклад: 1, 2, 3 і стасоўне да друкаваных старонаў трэба гэтыя нумары пазьмяняць. Тады толькі набіраць.

¹ А, трэба, канечне трэба. А то пасья самі будзіце шкадаваць і на мяне нарэкаць, што ні перасьцярог як трэба.

² Т-э-эк! Дык у вас, можа, і ксёндз Ківуля таксама парадачны чалавек? Прыемна чуць ад сьвяшчэнніцкай жонкі! А як па мне, дык хай сабе ён злодзей і ашуканец, а калі рускі вэдле духу, як мы з вамі, а. Андрэй, дык усё ткі лепей, чым паляк, хоць і совісны.

³ Ну а што ж я тут вінен? То ж я аб вашай карысьці стараюся, аб вашым, як той казаў, дабрабыце.

⁴ Але, саўсім праўда! Я ж то так сама пра сябе думаю, як гэта кажыце, блазньок.

⁵ Ну ўсё роўна, ці от як вы кажыце: марцовы кавалер; дык от, ведаіце, бывая, ну хоць сабе ў нас у брацтве, сядзіш, сядзіш часам, а раптам кроў неяк зайграе і канечне хочацца хоць што сказаць. Возьмеш і пальнеш, што такі і такі от судзьдзя ці чыноўнік — жыдамасон. А пасья, як дойдзе да «дазнаньня», рад бы як сцішныць справу, ды ўжо позна: слова ні верабей. Гэтак часам як небудзь можна і высідкі паспрабаваць — за абговор у публічным месцы. Хоць яно ж, пэўне, гэтак яшчэ ні бывала, але ўсё ж думаеш сабе: ужо як жанюся, нішчачком буду на ўсіх зборах сядзець. Ну, пэўне ж, калі трэба будзе начальства аб чым паведаміць, дык мы на вука скажым! От як! Хе, хе!

⁶ З праўдзіва рускае сям'і.

⁷ Ну, а як жа з даносам будзе, ойча?

⁸ Добра, але вы ж мне яго дасьці?

⁹ От і добра. А то б вы ўсё роўна нічога ні зрабілі, а гэтак зловім адразу і пана і ксяндза: дзвёх буйных птушак, а за гэтая і на нас не забудуцца. Хе, Хе!

¹⁰ Ну як жа? Я ж абяцаўся. Дык вы ж мне сёньні паперку дайце, я спраўлю, перапішу сёньня ў ночы, а заўтра пашлем.

¹¹ Здаровы будзіце, мой дарагі прыяцель! Ну што ж у нашай дарагой Алма Mater чутна?

¹² Тут ня што другое, але польская інтрыга.

¹³ Гэта ён пра вас, а. Андрэй.

¹⁴ Хадзем, хадзем! Хоць уласьне я барджэй да маладых належу, чым да старых.

15 Ну а хто ж, спытаюся ў вас, на гэтым страіш? Вы са мною «пахрыстосаваліся», а Васіль Андрэевіч таксама тут «хрыстосаваўся»... праз цэлую гадзіну. Здаров будзьце, Мар'я, Мар'я Сігізмундаўна, вельмі ўцешан быў вас бачучы ў праваслаўнай царкве. Як той казаў, заблуканая авечка. А пасля гэтага дазвольце з вамі «пахрыстосаваша». Хрыстос уваскрос!

16 Аднак, на цябе чорт!

17 Даражэнькі мой Васіль Андрэевіч, і як гэта ты сёння добра прамаўляў, дык проста перадаць не магу маіх пачуццяў: так, ведаіш, добра, што аж мне падумалася, ды ці ні разгавеўся гэта ён ужо ачышчанаў (гарэлкай). Толькі вось адно: ніяк я ні магу сыдзіць, аб чым гэта ты праз увесь час тлумачыў мужыкам? І што то яны з тае прамовы зразумелі?

18 Вот а ж, Васіль Андрэевіч, дазвольце і мне павіншаваць вас з вельмі удада выслуленай прамоваю. Скажу я вам праўду, што за гэткую прамову, ды яшчэ гэтак выслуленую (хаця, павінен сказаць вам, што вы крыху захваціліся, а захваціцца ніколі не варта), дык кажу, за гэткую прамову найстражэйшы навучыцель гомілетыкі менш за пяць с плюсам ні мог бы вам паставіць. Аднак ні магу вам ні выткнуць адну маленькую ваду — вялікую неяснасць розуму. Увесь час вы гаварылі аб прадмеце сённяшняга свята ў гэтых імглістых і сімвалічных выразках, што ніяк я ні мог паняць, ці вы аб эвангельскім здарэнні гавораце, ці апавадаце якую небудзь праз вас жа выдуманую казку.

19 Цяперака я ведаю, аб чым гэта васпан гаварыў у царкве. Так, гэта вельмі пахвальна! А ці ведаце вы чым гэта пахне? То ж гэта бунтарства, сепаратызм, польская інтрыга! То ж за гэта ні адзін ужо ваш аднадумец у каземеце згніў. І вы згніце, і вам гэта кажу, калі толькі не спыніцеся, не пашкадуіце бацьку свайго старэнькага ды дарагіх сваякоў. А найглаўней — казашь такія рэчы ў царкве. Ды ці ж падумалі вы, што робіце? То ж ніхай толькі даведаіцца пра гэта архірэй — і вашага старэнькага бацькі як і ні было ў Красоўшчыне. Запруць у Мухаеды, а то і далей куды. От як!

20 Цяміць то я цяплю! А от, к слову, няўжо ж то ні можице нават дзеля свята гаварыць са мною як іначэй, а не гэтай хамскаю мовай? А от што належэ да памятнага няруктворнага, дык гэта вы надарэмна думаіце: забудуцца на ўсё, гішлі, як толькі пачуюць, што вы ім больш ні патрэбны. Гэта ўжо, можна сказаць, закон людзкой псыхікі.

21 Апантаны хлапец! Ён можа сабе саўсім папсаваць кар'еру.

22 Божачка мой! Як ён усхадзіўся. Ну, ну! Маладая кроў!

23 А ведаіце што, Сямён Іванавіч, хадзем хіба да айца Андрэя разгаўляцца.

24 Чаго укусіць?

25 Дзякуй, прашу ж пана ісьці наперад.

26 А не, не, гэтаж пан госьцем у мяне, проша.

27 Ах, як гэта ўсё тут у пана прыбрана. Дапраўды, аж глянуць прыемна. Гэта ўжо, напэўна, панна Мар'я так старалася.

28 Э, ведаіш пан, ня было с каго спадзеваша. Ціж то хто калі мог з папом ужыцца?

29 Ну, дык мне ж здаецца, што ён і напраўду маскаль, так што і дзіва німа.

30 Па наскаму? Як то па наскаму? Значыць, па польску?

31 Ах, дык пан гэты мужыцкі язык называе сваім? Хібаж пан ні беларус?

32 Я — не, не, ведама, я паляк, ну але калі гэта заўсёды так гаварыцца; ведама, у горадзе жывучы лягчэй некаж забываіцца гэтак гэтая мова.

33 Ну пэўне ж. У горадзе культура, нашыя найбольшыя пані жывуць — гэтая адвечная пахвала Рэчы Паспалітай! У нас у Мінску барані Бог каб хто с паноў загаварыў па просту. То ж як тады б было адрожніць шляхціца ад простага мужыка, калі б і той, і той адной мовай гаварылі.

34 А, дзень добры, дзень добры, панна Мар'я. Як пані падрасла за гэты час, як добра выглядае. Што то значэ жыць на вёсцы! Расыце сабе чалавек, як той казаў, на лес глядзючы. А я ўжо тут бацьку расказваю, якіе ў нас у горадзе парадкі цяпер. Так усё падлікатнела, што Божа ты мой! Цяпер ніводна пакаёўка на шпацэр ня пойдзе без капелюша, а як часам каго штурхне, іначэй не скажэ, як «пшэпрашам». Я бачу ў гэтым агульнае ушляхатненне пачуццяў і думак, здаецца нават мне, што гэтыя хамы, што слова ня ўмеюць па людзку згаварыць, дойдучь некалісь годнасьці людзей, хоць пэўнеж праз вельмі даўгі час.

35 я шляхціц, а ты «пся крэў», хам.

36 Ну дык ён жа мае розум! Ён жаж гаворыць ужо як і ўсе шляхетныя людзі, значыць, ніраўнуючы, вышэйшы ад усяе таўпы хамскай.

37 Але дзіўна мне, чаму ж гэта паненка праз увесь час са мною, такім самым шляхціцам, як і сама, гаворыць гэтай мужыцкай гаворкай?

38 Што ты, душка, выдумляіш. Тож умеіш па польску.

39 Хіба ж паненка ні беларуска, як цяпер от такія дзівакі знаходзіцца?

40 Што гэта дапраўды з паненкаю зрабілася. Неяк упарод ні чуцно было такіх гутарак.

41 Ат, што там, пан, яе слухаеш, ведама — блазніца.

42 Аднак ні спадзяваўся я гэтага ад панскай дачкі.

43 Ну так, штож ты зробіш, едыначка, як той казаў.

44 Не, алеж гэта страх сказаць! Гэткая харошая паненка і раптам — гаворыць па мужыцку. То ж яна можа сабе гэтым шмат-шмат папсаваць.

45 А ўжо я казаў ёй, казаў, дыг годзі сказаў, хай яе ўжо муж перавучае, а я ўжо ні здолею. Ну а што ж у Міхалове чуцно?

46 А што там, усё па старому. Чакалі ўсё дзедзіча, меў жа прыехаць на кантракты, але нешта яму перашкодзіла дык і ні прыехаў, ужо хіба, кажэ, на той год пастараюся.

47 А, гэта якраз на мой кантракт; але гэта на будучую вясну мая пасэсія канчаіцца.

48 От жа, гаварылі мы з дзедзіцам і пра пана. Ласьне, быў ён у Мілевічах, а там жа, пан ведае, гаспадарка запушчана, той стары ні здолее, а парабкі, вядома, мужыкі, карыстаюць з таго. Дзедзіч пад'ехаў некаж ніспадзявана на рэвізію, пабачыў, што той гаспадаруе дрэнна, што зямля спустошана, бо ж ён, ведаіш пан, скаціны трымае толькі самыя рэшткі: тое ў яго паразкрадалі, тое паздыхала. А да таго ж ніхто дзедзіча ні прыняў: стары быў хворы, у пасыцелі ляжаў, а больш там німа каму пакамандаваць. Дык і выехаў пан дзедзіч галодны. Прыехаў да нас, да Міхалова, і кажэ: гэнага Мілевіцкага канечне выганю на вясну, толькі мне фондушы псуе. І наогул, кажэ, трэба пачысьціць — так і сказаў — пачысьціць пасэсараў. І пачаў пералічаць, хто стары, хто ніздатны, хто гуляе, гарэлку п'е. Дайшоў да васпана. Ну, кажу, гэты ешчэ чалавек у самай сіле, а гаспадарка ў яго найлепей вядзецца ў цэлым павесі.

49 От, дай божа здароўя пану. Дык што ж ён сказаў?

50 Дык кажэ, гэты хай сабе сядзіць, толькі, кажэ, падвысіць яму арэнду на якіх поўтысячы.

51 А ўжо я спугаўся, як пан пачаў гаварыць! Што ж пан думаіш? Гэта, праўду кажучы, каб выправадзіў ён мяне цяпер з гэтай маёй Красоўшчыны, дык бы ні ведаў дзе і падзецца. Дапраўды!..

52 і гэтак сказаў: от будзіш сабе мець стары на пражышці да сьмерці.

53 Але, але! Ужо над акуратнасць васпана я сабе і прадставіць ні магу.

54 Пане, а хто пану гарэлку гэтую рабіў, гэта, ведаіш пан, цудоўная гарэлка!

55 А ведаіш што, пан, маю я да пана інтэрас вельмі важны і пільны.

56 Не, пане, гэта ўжо больш, як той казаў, са справаў асобнасьпёвых. Уласьне, як даўней казалі, у вас тавар, у нас купец. Зробіма інтэрас.

57 Ласьне, пан мяне крыху ні зразумеў. Я прыехаў, гэтак скажу, сватам ад сябе, прасіць дачку пана сабе за жонку.

58 Ну пэўнеж! Але ні разумею, як гэта ваша можаш здавацца на рашэньне гэткай маладой дзяўчынкі, якая ў справах жыцьця нічога ані ні разумее.

59 Але нешта панне Мар'і вельмі ён абходзіць.

60 Хе-хе, ня быў бы ягомосьць паповічам! Больш ні аб чым — толькі аб раі думае.

61 Даражэнькі мой, а пры чым жа тут пан Максімовіч! Ён жаж ні беларус, але паляк: ён сам мне гэта можа якіх поўгадзінкі назад сказаў. Праўда, пане Антоні?

62 Ну так жаж, я ж паляк, гэта вядома.

63 Якімі яны прыцелямі гэтыя беларусы.

64 Эг, ведаш, пан, блазnota. Што там аб іх казаць.

65 То праўда! Дык цяпер да інтэрасу. Як на ліха, часу сёньня ні маю, чакаюць там мяне з ардынарыяй. Дык калі ж пан дазволіш ужо прыехаць, каб як мае быць згаварыцца.

66 Дык ужо як пан згаворыцца з Марылю.

67 Пан, аднак, ад свайго ні адступае! Ну дык ужо добра, пагавару: але калі ж толькі? Сёньні гэты паповіч перашкаджае, дык хіба ў тую нядзелю.

68 А можа б пан яшчэ на вячэру застаўся?

69 Не панок, наеўся я ўжо як сьвіньня, годзі ўжо з мяне.

70 Ну дык я зараз паклічу Марылю, хай пан хоць з ёю развітаіцца. Марыля! Хай жэ пан кланяіцца тамака ўсім у Міхалове: пану надлеснаму з жонкаю, пану Кляноўскаму.

71 От пан Мечыслаў ад'яжджае ўжо ад нас, ня хочэ і на вячэру застацца.

72 Я прыеду як небудзь другім разам, таксама на вячэру, як паненка будзіш мець больш вольнага часу. Давідзэньня!

73 Дзіўна мне, як гэта вы на гэтай парафіі жывучы, такі малы пасяг дачцы даіце.

Ад аўтара публікацыі. Пры падрыхтоўцы для рэдакцыі першай часткі гэтай публікацыі («Полымя», № 6), дзе змешчаны знойдзены ў паперах А. Смоліча верш без назвы, выпаў каментарый: «аўтар верша дакладна не ўстаноўлены». Як ласкава паведаміў нам У. Казбярук, гэта скарочаны варыянт верша А. Гаруна «Начныя думкі», апублікаванага ў 1908 годзе ў «Нашай Ніве». Відаць, А. Смоліч узнаўляў верш з памяці, бо ў напісаным яго рукою тэксьце ёсьць розначытанні і нават асобныя папраўкі.

Старонкі гісторыі

АЛЕСЬ МАРЦІНОВІЧ

ЗАСТАЎСЯ ПАМЯЦЦЮ ГОРАД

Гэтае месца спадабалася яму адразу, ледзь паспелі падагнаць лодкі бліжэй да берага. Таму і спадабалася, бо загадзя ведаў — прычальваць тут давядзецца з вялікімі цяжкасьцямі. Яшчэ здалёк бачыў, што бераг надзіва стромкі, круты. Падплыўшы ж бліжэй, заўважыў, як да ўсяго за многія дзесяцігоддзі, а то і стагоддзі вятры адшліфавалі яго, ператварылі ў адвесную, непрыступную сцяну, створаную самой прыродай з гліны, камянёў, пяску. Толькі ўнізе, ля самай вады, дзе хвалі няспынна абмывалі яго, вытыркаліся карані вербаў. Дрэвы, імкнучыся ўтрымацца, сваімі стваламі спачатку слаліся гарызантальна, ці не кратаючыся воднай гладзі, а затым імкліва, быццам у рашучым штуршку, рваліся ўгару. Цяжка давалася змаганне за жыццё. Ствалы былі пакручастыя, парэпаняны, быццам сутарга прабегла па іх і яны нечакана застылі, каб перасіліць боль, які далей стала немагчыма трымаць. А затым, калі адпачылі крыху, зноў пацягнуліся ўверх, бліжэй да сонца, каб убіраць у сябе верхнімі галінамі яго жыццядайныя промні.

Падступіцца да берага было няпроста. Але гэта акурат і ўзрадавала Алексу і яго спадарожнікаў, якія ўжо не адзін дзень плылі ўверх па цячэнні ракі Лясной. Каб лепей агледзець тамашнія мясціны, па дарозе прыхапілі некалькі тутэйшых жыхароў. Тыя асабліва не пярэчылі. Праўда, цяжка было сказаць, што кіравала імі ў гэтай згодзе. Звычайная боязь, калі ўбачылі чужынцаў, узброеных і настроеных рашуча, і зразумелі: пярэчанне гатова выклікаць канфлікт. Ці ўсё ж верх узяла